

РІЧНИК VI.

— ЛЬВІВ —

ТОМ XXIV.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА XI.

— 1903 р. —

ЗА ПАДОЛИСТ.

Digitized by

Google

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ЗМІСТ КНИЖКИ ОДИНАЙЦЯТОЇ ЗА ПАДОЛИСТ.

	стор.
І. Федорченко, Перед пам'ятником Ів. Котляревському, I—II	89—90
М. Вороний, На свято одкриття пам'ятника Ів. Котляревському	90—92
Андрій Очеретяний, Перший дебют, оповідання-хроніка	93—108
Ольга Кобилянська, Сліпець, нарис.	109—110
В—а, Чужа кров.	111—112
Аріядна Сакупівна, Наввпередки (кінець буде)	113—133
А. Петровський, Пропаєв	134—142
Із оповідань Едмунда Гарокура:	
I. Мачуха	143—160
II. Колекціонер	160—168
<hr/>	
О. Терлецький: Гал.-руське письменство 1848—1865 р. Уваги й спомини (кінець буде)	73—91
Др. І. Франко, Іван Гушалевиц (кінець)	92—120
В. Гнатюк, Уваги про галицькі середні школи	121—137
Хроніка і бібліографія	138—152

ПЕРЕД ПАМ'ЯТНИКОМ ІВ. КОТЛЯРЕВСЬКОМУ.

I.

В сизому тумані сонце підняло ся,
Золоте промінне поле простягло ся.
Вітерець легенький ледві-ледві віє.
Забреніли струни ліри золотії,
Забреніли й стихли, як умер ти, Іване...
Мало не забули тебе ми, погане,
Як Троянці Трої славної руїни...
Мовчки ми дивились, як конає й гине
Наше рідне слово, сьвята наша мова...
Мов в чаду ми ждали призивного слова.
І воно явилось...

Сотня літ минула.

Україна спала, а чи пак не чула,
Ледві ворушилась „жуючи онучі“,
Мовчком відбувала досьвіди пекучі,
Та все ждала й ждала... тай забула ждати;
Бо чужеє слово поселилось в хаті,
А із ним явились инчі ідеали,
Нам би й не придатні... Та, бач... „навязали“.
А тепер би й треба йти на поклик гучний —
Випадок прийшов ся за-для того зручний.
Та не ті ми, Іване... Ледві-ледві вмієм
Щось своє сказати... Та мовчим, не сьмієм...
Але-ж ми ще вірим: — много є між нами
Тих, що горделиво назвуть ся синами
Нені України; хоч і нечисленні,
Але міццю слова ріднього силенні,
І у слід твій стануть, батьку наш Іване...
Ось прийшли до тебе, мов твої прочане,
Тут набратись міцці, поклонитись славі
І нести її сьвіт у куточки мляві.

І тоді, як сонце вийде із туману,
 Мову ми у одіж одягнем багряну
 І візьмем, Іване, твою ліру знову,
 На весь світ заграєм пісню красну, нову.

II.

Тихо... Давні онімілі
 Порох вкрив руїни...
 Заридали посивілі
 Сини України,

Що нема достойних встати,
 Приборкану славу
 Возвеличить — привітати
 Івана й Полтаву...

Але-ж гляньте: налетіли
 Юнаки орлята,
 Запальні, повні сили, —
 Завзяті хлопята...

Не сумуйте-ж, старцюгани, —
 Не кінець ще Трої.
 На руїнах ряд повстане
 Юнаків у зброї.

І однімуть, відвоюють
 Сьвятії руїни
 І високі побудують
 Кам'яні стіни.

Й возвеличуть вище славу
 Співаки Енея. —
 Піде всюди із Полтави
 Слава над землею.

Ів. Федорченко.

На сьвято одкриття пам'ятника
ІВАНОВІ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

(30 серпня 1903 року).

Був один такий час: на важких терезах
 Вже хитала ся доля України,
 А вона, наша ненька, стояла в сльозах
 В сподіванню страшної хвилини...

По широких степах ще котилась луна,
 Марний відгук кривавої сїчи,
 І надходила ніч — непрозора, сумна,
 Що мов пугач дивилась у вічі.

Де-не-де серед тиші ще хтось з кобзарів
 Грав, неначе прохав на подавіння;
 То не дума була, то був лірницький спів,
 Над труною тужне голосіння.

Ніч і тиша сумна присипляла усіх,
 Навіть тих, хто і в бою не гнув ся...
 Коли раптом веселий, зневажливий сьміх
 Серед мертвої тиші почув ся!

І взирнули ся всі у питання німім :
 Хто-б посьмів так одважно сьміятись ?
 Коли звикли усі, що-б не вдарив той грим,
 І від власної тіни ховатись !

Ще-ж у пам'яті сьвіжа подія була,
 Як в неволі сконав Калнишевський...
 Хто-ж сваволець, що має одвагу орла ?
 То сьміяв ся Іван Котляревський !

Він співав і сьміяв ся. І голос його
 То лунав соловейковим співом,
 То нараз затихав, — і він замість того
 Реготав ся, охоплений гнівом.

Він до бою не кликав, бо знав, що у сні
 Спочиває натруджена сила,
 Що по довгій столітній козацькій війні
 Ніч століття тепер наступила !

Він не плакав, бо серцем прозрів, що народ
 Відпочивши від бурь лихоліття,
 Зрозуміє причини колишніх пригод
 І завдання нового століття.

Та він бачив, що люд той не мав голови,
 Що вже пан свого краю цурав ся, —
 Тоді жовч закипала у нього в крові
 І він з панства того... реготав ся !

Так минали літа... І новітні співці
 Відгукнулись на голос той дужий.
 Засьвітились помалу в хатах каганці, —
 Прокидав ся слабій і байдужий.

І збирались один по другім вояки,
 І під прапором правди сьвятої
 Виростали з землі, шикувались полки,
 Чув ся поклик : до зброї ! до зброї !

Не неволя чужа і не сила меча,
 Гаслом стало : „осьвіта й наука“, —
 Проти нападу злого і тьми, і бича
 Ся найкраща в життю залорука !

Та не всі вирушали, відкинувши страх,
 Як ті лицарі славні, завзяті, —
 Ще багато їх спить, поховавшись в норах,
 Ми не бачимо їх на цім сьвяті!

Годі-ж спати! Прокиньтесь! Ви спали сто літ!
 Мабуть виспались добре, нетяги!
 Чи-ж сховали в душі ви сьвятий заповіт?
 Чи набрали ся сил і одваги?

День на дворі! Нас кличе новий наш гетьман,
 Не гетьман польовий, а культурний, —
 Тим гетьманом у нас тепер батько Іван,
 Що вказав нам шлях літературний!

Він між нами тепер. Він зібрав нас усіх.
 Хто-ж на поклик його не озветь ся?!
 З по-за довгих ста літ чи ви чуєте сьміх?
 То Іван Котляревський сьмієть ся!

Микола Звороний.

Андрій Очеретяний.

ПЕРШИЙ ДЕБЮТ.

(Оповідання-хроніка).

Олександр Крамаренко тільки що одібрав університетського диплома; радий та щасливий повернув він до дому. Перед ним розстеляло ся зараз широке, просторе поле діяльності; тепер він сьміливо може виступити в борню з життям, узброєний наукою, з широким сьвітоглядом; він повний високих поривань до живого діла, до праці.

Повернув він у своє невеличке провінціяльне містечко, аби відпочити по екзаменах та обміркувати, що робити далі з собою. Знайомі витають його, розпитують, що і як він має на думці робити, до якого діла стати?

Познаходились зараз і порадики: одні рають Крамаренкові яко правнику зайняти посаду слідчого окружного суду, або вступити до якого иньшого державного уряду, але тільки до державного уряду, бо там тільки він матиме певне становище, певний шматок хліба, тільки там він доступить ся вищих ранг і буде в повазі; другі кажуть, що краще Олександрові обібрати вільну професію адвоката, що адвокат, мовляв, незалежна людина, сам собі пан. Одначе таких порадикив, як отсі другі, було дуже мало, більшість обстоювала за державну посаду: певне становище, регулярна що 20-го дня місяця платня, ранги... ордери... ще й блискучі нарамники...

Але-ж Крамаренко не дуже вважав на всі оті наради, він встиг виробити власний погляд на речі. До бюрократичної машини він звичайно не вступить, бо вбачає в ній лише ворога, з яким слід боротись кожній порядній людині, кожному, в кому єсть громадське почуття.

— Слідчим, прокуратором зробитись?... Та хиба-ж вони не ті самі жандарми? Хиба на них не лежить обов'язок підпирати де слід і не слід сучасний бюрократичний лад? — думав Крамаренко. — Хиба вони мало засуджують на загиб безневинних людей?

Але куди-ж Олександр гадає обернути свої молоді сили? Де той ідеальний уряд, що відповідає його замірам і до якого він вступивши, може з певністю на серці сказати: „тут буде користь з моєї роботи, лише тут можуть робити і роблять люди ідеї, яким громадська справа, громадський добробит єсть альфа і омега?“

Отже таким урядом Олександр Крамаренко уявляв собі земство.¹⁾ Воно єдине, здавалось йому, задовольнить усі його духові потреби що до хосенної роботи.

Правда, чув він дещо такого про земство, що не може імпонувати людині з ідеальними замірами. Але-ж порівнюючи земство з державними та иньшими громадськими інституціями, все-ж його симпатії мусять хилити ся до земства.

Кревні та знайомі довідавшись про замір Олександрів вступити до земського уряду незвичайно здивували ся; вони ради не могли собі добрати, що за конечна потреба примушує сього молодика ставати за громадського наймита? Їм було дивно й цілком незрозуміло, що Олександр замість того, щоб обібрати тепленьку урядову посаду, цілком спокійну й забезпечуючу на ціле життя, посаду, що вимагатиме від нього тільки автоматичної роботи і даватиме ранги та ордери, ордери та ранги — стає громадським батраком...

Деякі поважні матусі, що мали дочок на відданю і що робили було вже Олександрові далеко не двозначні закиди, спорудивши в голові тільки їм самим відомий плян, довідавшись про замір юнака, змінили навіть своє поведження до нього: де й поділись їх улесливі речі, всякі запобігання!

Старі люди, різні спенсіоновані чиновники тільки хитали головами, коли Олександр починав викладати перед ними, яку вагу має в громадському житті земство, що тільки в земстві можна мати справжнє, не кабінетне живе діло. А як почав він розповідати, що там він матиме ще й нагоду увіходити в безпосередні зносини з народом, та нести між його світло, то на Олександра й погля-

¹⁾ Автономний уряд у Росії, який держава має на меті скасувати по пропозиції міністра скарбу Вітте.

дати стали скося, а дехто став уважати його й за небезпешну людину.

— Як вам здасть ся, Іване Петровичу, Крамаренченко Олександр? — питає старий поважний спенсіонований урядовець старого як і сам майора.

— На мою думку се якийсь дурень і мені тільки шкода старого Крамаренка, що вигодував такого йолопа — відповів той.

— А я зовсім не такої думки, Іване Петровичу. Мені Крамаренченко здасть ся небезпешною людиною... Але річ про се нехай буде між нами; мені здасть ся, що він трохи чи не революціонер... Га? Як по вашому?

— А мені так не здасть ся! Я певний, що се попросту дурник якийсь. Де-ж таки! Мати диплома, що як би мені його за молоду, то я-б генерала дослужив ся, а він преть ся у земство... Хіба не дурник? Дурник тай і все! А батька шкода, шкода...

Олександр, помітивши зміну до його не тільки чужих, але й батька, постановив як найскорше вибратись із свого міста і сподівався тільки нагоди.

Нагода незабаром трапилась.

Одного літнього ранку, коли Олександрова родина засіла до ранішнього чаю, він сповістив батька, що має завтра їхати до губерського міста.

— Микола Васильович доручив учора мені свою картку до одного земського діяча, каже, що чув про вільну посаду, отже мушу завтра їхати.

— Як собі знаєш, — відповів батько. — Але гляди, сину, мов діло сторона, а тільки скажу тобі ще раз: прикро мені буде, коли ти розчаруєш ся у своїх гадках про земство і таки кажу: краще знати одного начальника, ніж їх буде десять над тобою.

Олександр не відповів на се батькові нічого, він знав, що їх погляди в основі не сходять ся і що суперечка ні до чого-б не привела і через те він подумав собі: „Краще не турбувати старого бюрократа“.

Другого дня Олександр зі сходом сонця залишив батькову оселю.

II.

Губерське місто лежало за 120 верст від Олександрового питомого містечка. Їхати до нього випадало Олександрові рівним, широким степом увесь час на конях.

Виїхавши в поле Олександр вдихав у повні молоді груди свіже степове повітря. Ранок випав гарний на прочуд: косе соняшне проміння не встигло ще цілком знищити нічну прохолоду; темна ще на заході блакить неба вабила Олександрів зір. По широких ланах пшениці, що починала вже половіти, підпідьомкали перепелки, а жвавві жайворонки заливаючись витали ранішнє сонце, вони то здіймались високо до вирию, то мов кулі падали в густі жита.

Коні бігли жваво по рівному шляху; дорога була добра: недавній дощик добре прибав куряву і їхати було легко.

Олександр знаходив ся в доброму настрою: йому хотїлось балакати, була потреба ділити ся з кимсь думками. Такому настрою спричинили ся свіже бадьоре повітря та степове привілля. Але-ж на жаль Олександр був у товаристві самого поштаря, чоловіка років трийцяти, досить мовчазної вдачі, що не міг розділити його підвишеного настрою.

Олександрові пригадались зненацька батькові слова: „Краще одного начальника мати, ніж їх десять буде над тобою“.

— Сьмішні, справді, отєї старі люди! От хоч би й батько: по його виходить, що насамперед начальник, а потім уже та справа до якої ставш... Він і в земцях ладен бачити тих самих начальників, що знавав колись на державному уряді. Але-ж йому треба вибачити... Стар чоловік. Колишні традиції...

Під вражінням згадки про розмову з батьком він забалакав до поштаря.

— Слухайте Петре! Як по вашому, для чого на сьвітї усякі начальники?

Поштар обернув ся і поглянув зразу здивовано на Олександра, а далі спостерігши, що панич певно шуткує, відповів:

— Ге! Як то для чого? А щоб воно паничу було, коли-б череда пасла ся без пастуха? Скрізь, паничу, пастуха потрібно, хоч до череди, хоч до людей.

Олександрові стало ніяково; він збагнув парешті, що під впливом „телячого настрою“, того теляти, на котрого віїде отєя житєва енергія і йому хочеть ся цибати, мекати, бігати задерши хвоста — спитав у поштаря нісенітницю; але-ж не прийшовши ще цілком до рівноваги він почав провадити далі свою розмову, хоча вже цілком сьвідомо.

— А що, Петре, коли-б жадних начальників не було на світі, чи краще-б жило ся люду?

Поштар знову обернув ся і вже подивив ся на Олександра трохи підозро, а далі відповів з неохотою:

— А хиба я знаю! Ми люди темні!

— Ну, а все-ж таки, як по вашому?

— Я у тім не звiстен.

Нарешті Олександр запримітивши, що поштар відповідає йому неохоче і що він, справді, дуріє провадючи таку балачку, перейшов до розмови про більш реальні речі: почав розпитувати, з якого села поштар, через що залишив його та пішов у поштарі.

Тут Петро зробив ся говіркішим; він розповів Олександрові, що покинув село через те, що не має власного ґрунту, а наймати землю у поміщика не має рації, що „пан“ тепер дуже високу ціну гилить за землю, та ще й ґрунти здає людям що найгірші, та що на селі так стало тісно жити, що й скотину людям нема де пасти.

Словом, розповів Олександрові усі звичайні економічні болячки нашого сучасного селянина.

— А жінка-ж ваша де? — спитав Олександр.

— Жінка теж у городі, за наймичку стала до панів.

— А діти єсть?

— Дітий Бог милує; було одно, тай того Господь прибрав. А коли-б ще діти!...

Ся розмова трохи охолодила Олександра, його вибрики де й поділись. Він завжди почував себе щирим Українцем, гірка доля нашого селянства йому часто приходила на думку і отакі оповідання, як він чув отсе від свого поштаря, його раз-у-раз сильно вражали. Він сидів зараз замислений, обмірковуючи все те, що чув від поштаря.

— Сорок років на волі... А чи вільний ще справді наш селянин? Чи відчуває він ту волю?... Певно що ні! Бо його воля химерна, справжньої волі немає йому, він її не бачив і не знає: в економічного стану він у неволі коли не у тих самих панів, то у всяких глитаїв, а в морально-духового як був у цілковитій неволі попів, так і досі єсть.

Підвисшений настрої Олександрів де й подів ся. Тепер він сидів потонувши цілком у гадках про те, що коли то настане той час, що наш народ визволить ся нарешті з рабської темноти та економічних злиднів.

Тим часом з кожною годиною Олександр зближався до своєї цілі; по дорозі стрічались йому убогі українські села, багаті німецькі колонії. Усі вони витали Олександра гавкотнею собак, що так і кидались на коний, забігаючи наперед. Цікава дівтора вискакувала з дворів, або-ж вішалась на плотах та вирячала очи на проїзжих.

Олександр заїздив до поштових станцій, аби тільки коний змінити; він ніде не зупинявся на довший час, навіть не ставав на почвілю, він хапався доїхати мерщій до губернії, а приїхавши, не гаючи часу, стати до роботи, до праці, що ніби тільки ї очікувала на його і робити, робити...

Часами Олександрові здавалось, що поштар надто вже мляво їде і він від часу до часу приснішав його, хоча коні бігли як слід.

Другого дня в ранці Олександр дістався до губернії. Він зайняв поки що помешканє в готелю і струхнувши в себе куряву та одягшись у нову одежу, що з'явилась на зміну студентської, подався, не гаючи часу, на ту адресу, що доручив йому знайомий.

Посада справді була вільна.

III.

Вже осьмий місяць, як Олександр Крамаренко служить у земстві. А чи відчуває-ж він відразу й моральне задоволення в тій службі? Чи може він справді сказати собі: „Я щасливий зі своєї роботи, я досяг цілі, дивіть ся, ви „тверезі“ люди, що раяли мені теплу посаду на державному уряді! Дивіть ся, як я працюю тут, яка користь суспільству з моєї роботи!“ Чи може усе се сказати Олександр?... Отже ні! Не може він сього сказати, бо не так почував себе на земській службі, тай не того, не такої діяльності сподівався він взагалі від земства, коли тільки чув про нього, коли знав земство тільки з голосу. Справжнє життя показало Олександрові, що земство, се майже той самий бюрократичний уклад, що тут виборчий порядок головних діячів існує через якесь непорозуміння і хто знає, чи була-б яка втрата, коли б сей виборчий лад скасували тут.

За вісім місяців своєї служби Олександр мав нагоду добре впевнитись, що людий ідеї, людий ініціативи, людий, що працюючи дбали-б про добробут краю, тих людий, що він знав колись із теорії — годі тут шукати. Він переконався, що кожен діяч земський, починаючи з виборних до останнього писарчука вбачає

у своїй службі тільки засоби на власний прожиток, кожен дбає лише про власну шкіру. Що їм ідеї, що їм добробут народній!..

Правда, трапляли ся люди, що віддавались земській справі усією душею, служили, як то кажуть „не тільки за страх, але й за совість“, але-ж то були одиниці, то були невеликі сьвітлі кропки на широкому темному як ніч тлі земської ниви.

Придивившись пильнійш до того кола, в якому обертав ся Крамаренко, він впевнив ся, що було-б навіть сьмішне сподіватись чогось корисного для суспільности від таких земських діячів, бо з кого властиво складають ся земські робітники взагалі і хто складає виборну колегію управи, той виконавчий орган земства, що керує усією земською справою? Земські робітники, се в більшости захожі елементи, або-ж Москалі, або-ж зденаціоналізовані і в кінець здеморалізовані Українці, цілком відірвані від народу, що дивлять ся на той народ із погордою і зневажають його. Виборна ж колегія, се пани-дідичі, що не знають навіть добре свого краю, що не почувують до нього жадного обовязку; усе то переважно змоскалені Українці, що живучи в початку по столицях, добивались там вищих ранг та двірської ласки, занедбували свої маєтки, доручивши їх усяким управителям і тільки користались із тих грошей, що надсилали їм управителі і доти мантачили на всі боки ті гроші, що одержували з маєтків, аж доки сї останні не опинили ся в заставі. Не маючи засобів провадити далі у столиці сите та безжурне життя, сї дідичі повернулись до своїх заставлених маєтків і при помочи панства достукались теплої посади з ліберальною вивіскою „земських діячів“, посади, що давала засоби до життя і підпирала зруйновані всякими управителями хазяйства.

З таких земських діячів складалась та управа, той виконавчий орган земства, в якому служив Крамаренко.

Що до роботи, яка призначена була Олександрові, то вона цілком не задовольняла його, бо була діаметрально супротивна його ідеалу, вона не відповідала ні його думкам, ані його пориванню до праці, властиво до живого не кабінетного діла.

Крамаренко з початку радів, що мати-ме нагоду, як йому здавало ся, по своїому положенню стикати ся з народом, їздячи по селах на всякі досліди, але-ж якого він зазнав розчарування, коли йому було сказано приблизно ось що: „Ось вам посада, відбрати-мете тисячу рублів платні на рік, будете приходити що дня до канцелярії в 9 годин з рана, сидіти в ній до двох годин полудня

і слухати в роботі Мартина Мартиновича Баклагу, якому надано право викинути вас геть, коли ви йому не сподобаєтесь... не то що в роботі, ні, а так, навіть тоді, коли ваш ніс йому буде не до вподоби“.

Крамаренко здивувався почувши подібні речі: раз те, що йому не хотілось залишити думку про „живе діло“, тай думка та стояла було так близько до здійснення, а в друге — не йняв віри, що він стане залежним від якогось там Мартина Мартиновича.

— Не вже-ж таки мої мрії про зносини з народом мусять розлетітись мов чарівний сон?... Не вже ж я мушу отсе тільки сидіти в канцелярії та дбати тільки про те, як догодити тому Мартинові Мартиновичу та писати всякі шаблонні папери? Хіба се не значить зробитись таким автоматом, таким урядовцем, яким мені радили стати мої „тверезі“ знайомі? Та ні! Се ще гірше! Там хоч „певне становище“, „певний шматок хліба“, а тут що я? Вільний наймит! Пролетар! Тут мене що години очікує за якусь дурницю „йди собі з Богом“!

Такі думки раз-у-раз напрошувались Олександрові в голову і вони незабаром почали навіть справджуватись; але Олександр зважився послужити трохи в земстві своєї губернії, познайомитись трохи з ним та „загартувати“, як то кажуть, свого характера. Крім того йому хотілось побачити загальні збори, заступників від міліонів люду.

А тим часом траплялись деякі події, що характеризували те коло, в якому обертався Крамаренко і тих людей, від яких він залежав.

Події ті дуже яскраво показали Крамаренкові, що застаючись тут на службі він мусить служити не справі, а кільком особам враз, особам вельми ретроградним та властолюбним, що своїм поведженням будуть лише деморалізувати його.

Одного дня посипались на Олександра лиха мов з продраного міха.

Була одинацята година з рана. Олександр тільки що скінчив писати якісь урядові папери, коли його покликано до президентового кабінету.

Подавши ті папери для редакції Мартинові Мартиновичу, Крамаренко пішов; він не міг дати собі ради, в якій причини запрошує його начальник. Надто його дивувало, що тільки-тільки

повернув ся від президента Баклага і нічого не сказав про бажання президента бачити його.

— Я чув стороною, що ви берете участь в аматорських виставах? — спитав строго президент.

— Сьому цілком правда і я з сим не криюсь — відповів Олександр.

— Як, ви граєте на сцені? — спитав знову президент трохи підвишеним голосом.

— Я брав участь у аматорській виставі на користь студентів.

— На користь студентів? бунтівників? соціялістів? революціонерів? А, так ви хочете, щоб я зазнав через вас догани від губернатора? Ви починаєте підкопуватись під реноме цілої інституції — земства? Ви хочете...

— Нічого того я не хочу, мої колишні товариші прохали...

— Колишні товариші? Ваші товариші соціялісти? — скипів президент. — Я вам не дозволяю грати на сцені! Чуєте! Не-до-зво-ляю! Ви чиновник! Ваше діло канцелярія, а не театр...

— Але-ж прошу завважити, пане президенте, що від сього нема шкоди справі, за яку я дістаю платню, се цілком моє приватне життя.

— Кажу вам раз на завжді: не-до-зво-ляю! Коли хочете бути артистом, залишіть посаду.

— Але-ж пане президенте...

— Я сказав своє! — перебив Олександра президент. — Дайте мені спокій! — скрикнув він рішуче.

Олександр мусів вийти з кабінета.

Ся подія геть чисто розхвилювала Олександра. Він був певний, що тут криють ся сплетні і під'юдження його патрона і се ще більше надавало йому прикрости.

Не встиг Олександр повернутись страшенно обурений до свого відділу, коли тут його знов накрив мокрим рядом Мартин Мартинович. Сей, не долюблюючи Олександра за його вільнолюбні погляди та сьміливе поведження, давно вже поривав ся виявити себе перед ним, довести, що він, Мартин Мартинович Баклага, єсть начальник Олександрів і має над ним власть. Мартин Мартинович сподівав ся тільки відповідної нагоди, та на жаль усе так добре вело ся, що йому не було жадної змоги присікатись за щось до

Крамаренка. Терпець йому урвав ся і він поклав нарешті хоч за щось мізерне, а зачепити Олександра. А для того він мусів покривити трохи душею: наказати президентові про участь Олександра в аматорській виставі, що він, мовляв, марнує час і маловажить свій обов'язок що до служби. Знаючи, що Крамаренко повернеться від президента роздратованим, Мартин Мартинович схотів ще додати йому й від себе.

— Що се ви, лібералізм заводите у мене? — спитав Мартин Мартинович Крамаренка, коли той повернув від президента.

— Який там лібералізм? Чого ще й ви присікуєтесь? — відповів Олександр із серцем.

Мартин Мартинович од разу збагнув, що він потрапив як раз у ціль і тепер може дійняти вредного юнака.

— І що то за нікчемний народ ся молодіж! Де-б не вродилась вона, скрізь починає свої порядки заводити: і то не по його і се не так... — провадив далі Баклага.

— Скажіть, будь ласка, про що ви ведете річ? Чого вам від мене треба? — спитав Крамаренко приходячи потроху до рівноваги.

— Мені треба, щоб ви не заводили нових порядків! — викрикнув Мартин Мартинович.

— Прошу вас, не кричіть, будь ласка, як на підданця, а скажіть толком, про які нові порядки ви кажете? — спитав Олександр уже цілком спокійно.

— На якій підставі ви вживаєте на письмі в копійці „е“, а не „ѣ“? За чім се дозволом?

Олександр усміхнувся.

— Ви ще й сьмієтесь? Вам се сьмішно?

— Так, мені се справді сьмішно. Коли я був у президента, отсе зараз і почув сплетню про себе, то мені було тільки соромно, соромно за того сплетника; а тепер мені і соромно і сьмішно, сьмішно властиво з того лібералізму, що ви спостерегли в мені. Але-ж я в тім лібералізмі стільки винуватий, скільки ви причинні в Ньютоновому відкритті, — промовив Олександр із надзвичайним спокоєм.

— Ви надто балакучі! Я не маю охоти заходити з вами в розмову! — вигукнув Баклага, роздратований Олександровим спокоєм.

Олександр раз-у-раз здержував себе, знаючи добре деспотичну вдачу свого патрона, але тепер під вражінням події в кабін-

неті, причиною якої був той самий Мартин Мартинович, Олександрів терпець урвав ся.

— Ви кажете, що я ніби то балакучий здорово? Може й так! А от ви щось удаєте з себе надто серйозного. Одначе буду казати про діло, тоб-то про лібералізм. Мій лібералізм, бачите, йде просто з гімназії; річ у тім, що там мене вчили письму по Гроту, а сей вимагає писати копійку...

— Не дозволю сього робити! Чуєте, не дозволю! — зарепетував Мартин Мартинович у противність спокійній розмові з удаваним гумором Крамаренка.

— Але-ж зауважте прошу, що за „Ѣ“ в копійці я діставав колись одиницю, — продовжав Олександр в такому-ж тоні. — Зрештою я привичаїв ся до такого правила...

— Можете собі одзвичаїтись, коли хочете в мене служити! Поки держава вибиває на монеті копійку з „Ѣ“, доти я не зламаю свого правила! Чуєте, не зламаю!

— Але-ж яка шкода справі з того, що я буду вживати... — почав було Олександр, міняючи вже тона. Він починав драгуватись сією комедією.

— Не дозволю, не дозволю, не дозволю, — перебив його Мартин Мартинович. — Памятайте приказку: „скачи враже як пан каже!“ — розлютовано викрикнув Баклага і схопившись в місця вискочив із канцелярії, грюкнувши дверима.

Сі два випадки в один день і сьмішили Олександра й боляче йому було. Мимоволі пригадав він тут батькові слова: „Краще одного начальника мати“. Згадав він також, як обстоював дома свій погляд на земство та на земських робітників, а тепер?... Тепер він навіч бачить, які некультурні люди керують земською справою.

— Так отсе ті „передові елементи“ російського суспільства, про які казано мені ще за буття в університеті?...

„Іллюзії щезають, — факти зостають ся“ — згадав він слова російського письменника.

— Справді, іллюзії щезли і зостались самі голі, болючі факти, сама російська дійсність.

З початку Олександрові спадало на думку поступитись самолюбством, поступитись заради справи, заради громадського діла, якому може довело ся-б послужити, бо не все ж на сьвітї віковичне, може-б таки настав кінець і тій сваволї та безідейности, що

опанувала тим земством і тими робітниками, що працюють у ньому, і він з початку справді поступив ся собою, але-ж далі не сила його була виносити той деспотизм та сваволю, яким він підпав.

— Скаржитись?... Але-ж куди скаржитись? Чи не губернатору?

Олександр зважив ся залишити земську службу і тільки сподівався відповідної нагоди, коли відбудуть ся земські збори.

А тим часом, поки та нагода надійшла, багато йому довелося випити гіркої — перетерпіти неприємностей.

Ось долинула до губерського міста звістка про віддачу студентів у Москалі за університетські розрухи. Олександр страшенно обурив ся сією подією; він був іще під вражінням університетського життя, воно не зникло йому ще з пам'яті, бруд життя в товаристві „тверезих“ людей не діткнув ся ще до нього і через те сю звістку Олександр відчув сильніше, ніж хто иньший.

Знаючи добре, яких поглядів на сю справу Мартин Мартинович, Олександр не міг здержати свого обурення, що викликала ся подія, і висловив у канцелярії гострий осуд на урядову адресу.

— Я вам не дозволю так говорити про державний уряд, — строго, по начальницькому заявив Баклага. — Студенти цілком варті такої пошани, се єдиний спосіб навертання їх до науки.

— А якої-б ви васпівали, коли-б вашому сину випала така доля? — не стерпів Олександр.

Але Мартин Мартинович додержав свої лінії начальника, він не звернув уваги на кинуті йому Олександром слова і замість того звернув ся до решти співробітників, що були люди цілком безгласі, цілком безбарвні, за що їх дуже вполював Баклага.

— На мою гадку, панове, усі оті університети, усі вищі школи слід би передати до воєнного уряду, а під час розрухів сікти вражих бунтарів, так сікти, щоб аж піре сипалось! Побачив би я тоді, як вони бунтували-б!...

Олександр постановив завязати собі рота: мовчати, щоб там не провадив Баклага. А сей розводив далі, ніби викликаючи Олександра на суперечку.

— А все то, я вам скажу, польська та жидівська інтрига!... По жойому, заборонити-б усім иньшим націям вступати до вищої школи в Росії тай край. Хай ідуть к бісу за кордон побирати вищу освіту!

Олександр не звертав уваги на шовіністичні розумування Мартина Мартиновича; він перейнятий був зараз лихою долею, що спіткала борців за автономію науки, за автономію університетського і взагалі суспільного життя в Росії.

А тим часом час линув і що далі Олександр усе більш і більше впевняв ся, що він тут зайвий і що кінець-кінцем його заклують тут, як шуліки курку.

IV.

Олександр нетерпливо сподівав ся загальних земських зборів. Він добре знав, що його хвальна управа не подає до них жадних цікавих проєктів, але він сподівав ся хоч на зборах може стрінути людей доброї ініціативи з поміж самих гласних; крім того повинні були відбутись вибори нового президента управи та помішника йому, а се мало по часті значіння й для Олександра із службового боку.

Аж ось настав день зборів. Крамаренко з цікавістю стежить, з кого складають ся вони, хто в них бере участь.

— Панство і панство... — думає Олександр, побачивши, що зібрання складаєть ся з самих панів та частини купецтва.

— Селянину немає тут місця... Селянина діло тільки гроші постачати та відбутки всякі відбувати без ремства, а щоб допустити його обстоювати власні інтереси — з якої речі! Нехай він дякує й за те, що з нього грошики луплять!... От тобі й „автономний уряд для всіх верстов російського суспільства!“

Такі роздумування невідчепно лїзли Олександрови в голову.

Йому добре було відомо, що на губерських зборах не буде селян, що й на повітових зборах вони в'являють ся одиницями, що керують земською справою виключно пани; чув він і про те, як уряд скасовує ті земства, де демократичні елементи дужі і беруть перевагу над панством; усе се знав Крамаренко, але-ж сю аномальність він не відчував раніш так сильно як тепер, вона до сього часу крила ся десь у глибині Олександрового почуття і не вражала його в повсяк-часному житті; а тепер, коли він стрінув ся віч-на-віч із тією аномальністю, обурення заволоділо всією його істотою.

Перелігши сьак так непріємні почуття Олександр почав прислухатись та придивлятись, як се панство рішає громадську справу, на що більше звертає увагу, як його цікавить взагалі ся справа.

Але годі було Олександрови стрінути тут те, чого так душа бажала: земські діячі визначалися цілковитою пасивністю.

Отже не зазначивши жадної цікавої мисли, жадної корисної ініціативи, помітивши тільки страшенну нудоту, що опанувала всіма зборами, Олександр залишив зібране.

— Сі бундючні пани тільки й стежать того, щоб як найскорше залишити поміщене зборів, позбутись сього нудного монотонного заняття, — думав Олександр.

— А як багато вони могли-б зробити корисного для суспільства, коли-б справді відчували на собі громадський обов'язок, коли-б справді було у них якесь почуття обов'язку та жадання послужити рідному краю! — думав Крамаренко, повертаючись до свого помешкання. Його поняла така злість, таке обурення проти панства, що він ідучи до дому почав вергати всякі прокляття на своє земство.

— Видатні люди боять ся скасування земства... Чудна річ! Чого боятись? Об чім шкодувати? За чим побиватись? За отсім непоручним болотом, що взялось уже цівіллю й розповсюджує тільки шкідливих бактерій? Та воно-ж деморалізує суспільство, деморалізує всіх тих, що цікавлять ся громадською справою!... Ні, нехай мерщій скасовують такі земства, бо вони однаково на віджитті, се струхлявіле дерево, що от-от само повалить ся, хай боржій стане хоч гірше та инше, а чей справдять ся приказка: „що не гірше, то краще“.

Так обурював ся Крамаренко ідучи до дому, залишивши зібране. Під вражінням зборів він цілком забув про власне становище, що ставало з кожним днем неможливим для нього, бо Мартин Мартинович поклав собі на меті так чи инак, а спекатись „осоружного ліберала“ і вживав для того всяких способів.

Пять день тягли ся земські збори, пять день нудило сьвітом панство. На останці відбувались вибори.

Сього дня цікава публіка зарані сповнила балькони помешчення й стежила, якому щасливому випадку тепленьке місце з шістьма тисячами карбованців на рік громадських грошей, зароблених народом кривавим потом.

Гласні розбились на купки; всіх охопила од разу якась енергія, де й взяла ся жвавість, рухливість. Усі мали такий заклопотаний вираз. Кожна купка почала радитись між собою, пропонуючи свого кандидата; в одній купки переходили до другої, з дру-

гої до третьої, під кінець зробила ся якась метушня, здавалось, що всі раді-б накинулись на ті шість тисяч карбованців.

Нарешті почалось голосування і щасливий жеребок достав ся завзятому товаришови мійського губернатора. Злі люди балакають, що ніби то сей новий „земський начальник“ висік одного року в товаристві губернатора ціле село у своєму повіті за неугоду селян справляти якісь там важкі відбутки, що призначило йому земство, увільнивши від тих відбутків повітове панство. Чув Олександр також, що сей новий заступник земства знаєть ся трохи на лікарстві, бо коли під час сікуції справжній лікар хотів увільнити якогось селянина від різок, мотивуючи увільнення слабим здоролем „винуватого“, то сей „земський діяч“ промовив тоді жваво: „Дурниця! Бийте! Беру на себе одвічальність!“ і хоч той винуватий справді дав дуба під різками, бо був слабій на серце, але хто-ж міг потягти сього діяча до одвічальности?

Але-ж, повторяємо, що про се балакають злі люди, а вони чого не наплещуть!...

Щоб там не було колись, але Олександр бачив тепер, що сього сторонника різок обібрано на посаду губерського земського діяча і тепер він має змогу висікти в товаристві губернатора цілу губернію. Його усі радо витають, плещуть у долоні, а губернатор, певно вбачаючи на переді „спільну працю“, тричі поцілував його навіть; за товариша-ж президентови обібрано достойника сієї чести, завзятого противника і переслідувача преси.

Коли вибори були затвержені і новий начальник пишню вступив до свого уряду, управа одібрала від кандидата прав Олександра Крамаренка таку заяву:

„На загальних земських зборах сьогорічної сесії обібрано заступниками від.....ського земства Х. Х. Перший має в суспільстві репутацію сторонника різок, а другий противника і переслідувача преси. Отже вважаючи для себе морально неможливим і навіть ганебним продовжати в такому товаристві службу ...ському земству, — прошу мого увільнення“.

Ся новина в мить облетіла управу і ціле місто. Всі дивували ся зі сміливости Крамаренка, а його співробітники постановили, що він став неморальний.

Почавши нещасливо і скінчивши так само перший дебют громадської служби, Олександрови Крамаренку знов випадало ду-

мати : що робити далі з собою? Куди податись? До чого пристати? Куди обернути свої молоді невикористані сили? Олександр почав перебігати в голові всякі російські інституції, але скільки він не мізкував, як не старався вишукати в сучасному російському суспільно-політичному житті щось більш ідейне за земство — він не міг найти.

Через якийсь час Олександр Крамаренко, на гривоту своєму батькови і на вдивовижу знайомим, знову служив на земській службі, тільки в другій уже губернії.

Ольга Кобилянська.

С Л Ї П Е Ц Ь.

Нарис.

Я осліп.

Через що як раз — не варто й казати. Все таки найстрашнійше те, що я осліп.

А зо мною разом у больниці сидів і другий такий темний, як я. — Нам було добре, як нас разом лишали.

— Бачиш хоч дрібочку сонця? — питав я иноді нещасного товариша свого.

— Ні, — каже він.

— А ти?

— І я ні.

Потому наставало мовчанє. Наші душі піднимали ся в нас і потанали одна в другу обопільно.

І чому-ж було нам у наших горю в двох добре?

Потому мого товариша випустили на волю. Він побачив одного дня сонце і його випустили. Його забрала люди хутко між себе, а мене пустили тому, бо порішили, що мені вже ніяк сонця не оглядати; і дали — товариші мої дали мені костур на дальше жите.

І я ходжу по світі.

То є, я лиш хотів сказати, що рушаю ся з місця на місце. І хоч мені відомо, що я вже ніколи більше сонця в житю не побачу, я силую ся все таки його бачити.

Я отвираю очи так широко... так широко, товариші мої дорогі, в надії, що хоч мрію... що хоч крапельку... що хоч... хоч ет! що хоч миготіне промінєчка сьвятого сонця побачу — і ні.

Не бачу.

Коли йду з місця на місце, я чомусь руки вперед себе простягаю, розкрямлю пальці, піднімаю голову... здається мені, ось-ось сонце вловлю. Хоч я знаю, що сонце не дасться вловити, бо-ж воно сонце! — Гадаю — ось-ось сонця діткнуся, а раптом дотикаюся милостині.

Я затулюю очі, бо в них сльоза виринула.

Я затулюю очі, бо в них сльоза виринула — добра, вдячна, покірنا, за милостяю.

Сама виринула. Я її не посилав. У мене душа вже темна, хоч широко отворена як от очі мої... Я напружую свій слух, здається мені... щось соняшного пробється для мене в руху оточуючого мене життя. Я опускаю безпомічно голову на груди, попураюся у душу свою, щоби слухом сонця і світла схопити, хоч я знаю, що ще ніякий сліпець світла душею не спіймав, то й я його не спійму!

Сонце...

Тепер я тебе кличу. Думай собі, що се не голос людський, а голос сліпця тебе кличе. Не чути... так якось без усякої просьби... так собі якось... бо і як мені просьбу вкладати в слова, як: „Сонячко ти моє боже святє!“ — а потому додасть: „я осліп...“ Воно світить усім.

Деревині, людям. А он, десь там і калюжа буде і воно і на неї блисне. Але се давній звичай сонця — сліпим воно ніколи не світить.

Потім я потапаю в глибини своєї душі.

Вона на стільки глибока, як тепер темна. На стільки смутна, як очі мої. А я розкриваю очі свої перед вами, товариші мої. І ви мене видите — а от я вас не виджу! Вже я вас не виджу, і доки життя і віку мого, я вас більше видіти не буду. І добре мені з тим, товариші мої, що я вас, — слухайте — ніколи, ніколи, в житю видіти не буду...

Сонцю лиш мої очі нездатні, але ви, товариші мої — в анї душі моїї, анї очам моїм правдою ніколи не світили.

17 марта 1902.

Б—а.

Ч у ж а к р о в.

— Мамо, я хочу женити ся.

— Жени ся, сину, та розумно — не бери такої, що лише про те й дбає, щоб зловити собі мужа, а відтак гривти його до смерти, ані такої, як се тепер в моді, що практикувала в театрі на сцені... Не приноси сорому нашій родині, що доси ще не споганила нічим свого імени!

— Ні, моя любка не з тих, мамо! Се найпоряднійша дівчина, яку я знаю і яку ви самі пізнавши, полюбите.

— Хто-ж се?

— Софія Леонтівна.

— Так? то добре! Дуже мені мило чути її імя поруч з твоїм. Справді, се дуже порядна дівчина і не поганенька собі й багатенька. Не маю нічого против того, навіть похваляю твій вибір. Лишає ся ще поспитати батька; на перед знаю, що й він так само охотно згодить ся на се подруже.

Одначе на превелике диво для всіх не згодило ся на те подруже двоє людей: батько Володимира і мати Зоні. Що вже не налагав ся Володимир вітця — ні, тай ні!

Приведений до розпуки син налягає на батька, щоб йому виявив причину заборони, але безуспішно. Тоді рішає ся він на послідне — заявляє батькови, що коли не виявить йому причини, то він і без його призову оженить ся з Зонею. Припертий отець не має вже виходу і виявляє все.

— Не можу дозволити тобі подружити ся з Зонею, бо вона тобі сестра...

— Сестра? — повтаряє за батьком побілілий зі зворушення син — але виніну дальших слів спиняє входяча мати Володимира, що все підслухала.

— Так, се правда? — питає вона іронічно мужа.

— Правда, — одвічає її сей. — Прощаєш мені?

— Чому-ж би ні? — І знов, не то іронічно, не то кепкуючи додає: — Але можеш без гріха дозволити на їх подруже... бо Володко не твій син.

Аріядна Сакупівна.

Назви передки.

I.

Євхим Ворона, доволі значний урядник поміж гуртом міської бюрократії, по національності „тоже малоросс“ — літував зі своєю родиною в селі Чорному Озері, де торік він придбав собі в ліцитації сотню десятин землі і панську селидбу, доволі таки опустошену, з будинком і малим і чимало зруйнованим. На се літо Ворона ледви встиг полагодити будинок так, щоб можна було перелітувати, а вже „колись там“ сподівався чиста пересипати будинок.

В половині мая в гості до Ворони завітав товариш його з гімназії, ще й ровесник Петро Летючий, гірничий інженер; завітав він не на довго, на кілька днів „по дорозі“. Ворона радіє був побачити ся з старим приятелем, але через тісноту в домі ще більше був радіє, довідавшись, що Летючий перебуває у його не довго.

На другий день по приїзді Летючий пішов ранком за село погуляти; ранок був хмурий, пахло дощем, тим то Летючий пішов не в гай, але в поле. Він ішов понад сьвіжою рілею і любував ся глибоким чорноземом, що так і пах хлібом. Досвідчене око інженера помітило небавом, що колір рілі почав одміняти ся. Летючий нагнув ся, набрав у жменю землі і розгрібши її по долоні лівої руки, перегрібував пучкою правої, пильно придивляючись до землі. Нарешті він мовив собі на думці.

— Усі ознаки залізняка ; гм ! чи вже-ж таки я помиляю ся ? а ну, наберу в хустку землі та зроблю хоч маленький, поверховий дослід.

Набравши в хустку землі, Летючий хотів уже вертати, а далі спинив ся і подумав :

— Ні, треба вже за одним заходом дійти до краю ораного та придивити ся, чи далеко тягнеть ся така земля.

Він рушив і спостерігаючи рілю, помічав ті самі ознаки.

— Ну, так ! — говорив Летючий сам до себе в голос — ну, що, коли я не помиляю ся ! тут просто скарб ! далі нічого ходити, досить і сього ! Річ певна, що про сей скарб досі ніхто не відає ; відали-б, то-б досі тут не те було. Треба, щоб до слушного часу ніхто й не довідав ся. Гайда назад !

Летючий рушив назад і йдучи говорив :

— Яку тут фабрику можна спорудити ! Робітника не забракне ; руки тут дешеві, топливо не дороге ; сплавна річка під боком ; до залізниці рукою подать. Чого й ліпше ! Та скоро я запевню ся, що се залізняк, ну їх к Богу, оті золоті „приіскі!“ Хоча там мені не кепсько, платять більше ніж міністер бере, але там я робітник, наймит, а тут був би господарем... Зараз товариство на акціях... Правду мабуть сказано : на ловця сам звів біжить... Ну, ну... Одначе-ж поперед невода не годить ся рибу ловити ! Тоді скажеш гоц, як вискочил... Першим ділом до слушного часу нікому пари в уст, навіть і Вороні ні слова.

Але мріючи Летючий не догадав ся сховати хустку в землю чи в кишеню, чи під полу і ледви він переступив через поріг хвіртки Ворониного двору, на зустріч йому Ворона.

— А що се у вас у хустці ? — спитав ся Ворона, — може гриби або суніці ? Дак суніцям би ще рано.

Летючий трошки замішав ся і відповів не зразу, міркуючи, щоб то сказати Євхимови ; але Ворона, не дождаючи відповіді, помацав хустку і мовив :

— Щось м'якче, не вгадаю що, але не гриби.

— Земля ! — відповів інжинер голосом, в якому досить чутно було досаду.

— Земля, кажете ! на що-ж вона вам ? Може в якою рудою ? Тепер скрізь пішла руда.

Летючий трохи скривився і не тямлячи, як би його ліпше збрехати, став на тому, що ліпше буде сказати трошки правди.

— Бачте, мені вдалося, що се земля не проста; здається, вона має якісь мінерали.

— Мінерали! А нуте, нуте, які-ж саме мінерали? Може золото?

Ворона взяв із хустки щипку землі, посипав на долоню, подивився, подивився і покинувши до долу мовив:

— Опріч звичайної землі я нічого не бачу, але-ж у сьому разі я нетяма і очі мої сліпі; а ви як угадали, що тут метал є?

— Бачте, опріч того, що я виніс із школи, я двацять літ практикую, вожуся в землю і на землі і під землею; очі привикли... Одначе я не певен, мені тільки здається на око; треба аналізу.

— Так зробіть! Се-ж таке велике і важне діло!

— Не маю при собі потрібних на те пристроїв, а на око здається, що се залізна руда.

— А не золота?

— Тепер залізо ліпше золота. Залізо потрібне кожному мужикови; залізо — головна підойма цивілізації і культури... А чітто землі?

— Які?

— Он ті, де ото сьвіжа ріля?

— Запевне не скажу, я тут недавно, — збрехав Ворона.

— Коли панські, дак би можна повднати ся в спілку.

— Мабуть не панські... Та ви поїхали-б до міста та зробили-б там пробу.

— Нема у мене часу, — відповів Летючий, висипав землю з хустки і витрусив хустку, а потім мовив:

— Що за прегарна отут у вас країна! присів би отут і завікував!

— Країна гарна, що й казати: і ставок і млинок і вишневенький садок.

— А головна річ — бори, бори без краю і річка: для мого здоровля се просто благодать. Живий жаль бере мене, що тут у вас у Чорному Озері віде примостить ся, а то я ціле літо тут прожив би і пречудесно підкував би своє здоровля, звівечене в отому далекому, дикому східньому Сибіру.

— Справді тут ніде. Та ще в хатою якось би можна; отут у селі Паляниці можна-б хату добути, также їсти там нічого; на той рік, дай Боже дожити, приїдуть до мене, буде і хата і харчі.

— Дякувати вам, але те літо — річ іще далека, а чи не можна-б обідати у Паляницького попа?

— Не скажу... та ледви... А чи пустять же вас із служби?

— Якось упрохав би; мене пустили до червня, ну, виблагав би ще місяць, а то й два.

— Гм! звісно, добре-б; але не радив би я до попа на харчі, він і сам їсть аби що. Нехай уже на той рік!

II.

Через два дні після сього Летючий попрощався з Вороною. За сі два дні ніхто з них ні разу не згадував про руду; але в обох у голові роїлися ті самі думки.

— Що, коли се так, — думав собі Ворона. — А мабуть так! У Летючого голова добра, він знавець свого діла; скільки разів мені доводилося читати в газетах про його, яко про доброго знавця в гірничому ділі. Ні, він не помиляється... А справа важнецька; не можна її спускати з очей. Чи саяк, чи так, а коли Летючий не помиляється, дак судилося і мені заробити, а може й розжити ся... Люди розживаються без копійки за душею. Що-ж, що у мене в кишені вітер гуде, за те в голові де-що маю. Тут уся вага, уся сила в тому, щоб задалегідь захопити землі до своїх рук, а тоді скласти акційне товариство; самому стати директором: тоді горні гроші лопатую. Можна і Летючого приєднати...

— Так! а що одначе, коли він перебе, попередить мене? Та ні, йому не до того; що йому тут залізо, коли він там не голодний на гроші, по коліна в золоті ходить, тай часу йому бракує...

— Не перебе; се річ певна. Не треба тільки гаятись, а швидче кувати залізо, заким воно не прохололо... Колиб Господь поміг!... Сьвятий Федосію, поможи!... Годі мені бідувати на 2400 кар. річно... Звісно, і се гроші не аби-які, та на їх не розживешся; ще коли-б не таке лихо з дітьми, то може-б і не заліз був по шию в довги, а то!... Та ще оті жінчині вечірки: в печінках вони у мене сидять, але-ж тямлю, що й без них не можна; коли-б не вони, я й досі-б сидів у тому Горовому на 1500 кар., а то дякуючи вечіркам та жінчиній умілості маю 2400 карб. і земельку... а коли поталанить із рудою, тоді... О-го-го! тоді...

Ворона аж не всидів, схопив ся з канапки, взяв із шафки пляшечку з ожинівкою, хильнув дві чарки і мовив собі на думці:

— Добра !... а може ще одну на радощах? Та чекай, Євхиме! Не хватай ся радіти, ще теля в корові, рано за обух брати ся... Гм !... руда !... фабрика... дивіденди... Добре! а з якого-ж мені кінця заходити? з чого починати? Порадितись про таку річ поки що ні з ким не можна; зараз перебють, випередять, з рота вирвуть. Треба власною головою доходити. Перша річ аналіз; ну, се діло не мудре: заплатив рублів п'ять, чи нехай і десять і квіта. Иньша річ земля; то наділи селян, тут треба вмючи, обережно, щоб не набрати в халяви. Купить тієї землі не можна, треба в аренду брати. Вже-ж мені не можна, ніяково; зараз залунає пащикунання, що я користувався своїм впливом на посередника, приневолив селян, — ні, не годить ся так; треба когось замість себе... Кого-ж? на жінку ніяково... Та ще мало знайти таку людину, треба й коштів; на перший почин не багацько, а все-ж тисячу треба; де їх узяти? Позичати не рука, бо коли діло не вигорить, гроші пропащі.

Коло таких думок морочив ся Воронин мозок цілі три дні. Трудно було йому; порадитись ні з ким: жінка людина тямуча і зразу догадалась би, де грошей добути, але-ж у неї язик неслухняний, не втерпить; хоч куховарці, а похвалить ся, що от-от ми станемо багатирями.

На четвертий день у голові Ворони виріс плян; він нишком, щоб ніхто-ніхто не спостеріг, понабрав землі аж у шість торбин і поїхав до свого губерньського міста, сказавши жінці, що там є у його дуже важні справи по службі і що ранійш як за два тижні він не вернет ся до Чорного Озера.

III.

Аналіз землі привезеної Вороною показав, що вона вельми багата на залізну руду і тепер перед Вороною стояла перша частина пляну: розжить ся на гроші, потрібні на видатки, щоб уможгоричити селянську громаду і взяти землі їх в аренду.

Землі ті були „наділами“, значить, треба або викупити їх, або уладнати справу так, щоб на аренду їх згодила ся висша в губернії адміністрація. Праці не треба було Вороні на те, щоб довідати ся, скільки у Черноозерців наділеної землі і скільки треба грошей на викуп її. Факти впевнили Ворону, що швидче і легше

досягти згоди адміністрації на аренду; на викуп треба було гроший багацько і ризико велике.

— Може, — думав собі Ворона, — гроші потрібні на викуп я й достав би позичкою, але-ж яка у мене безпека, що селяни викупивши на ті гроші землю і розжувавши справу, не змілять, не підуть назад? Воно можна понаписувати усякі контракти безпеки, але досвід каже мені, що безпека на папері не варта й копійки, коли нема безпеки реальної; а яка реальна безпека у голодранців-селян? латана свитка, ржавий леміш та здохлятина-коняка...

— Ну, правда, земля-ж буде; але суди ся з ними, позивай ся; брехунці виведуть на чисту воду, що ніхто, як я орудою справою. Ну, тоді з служби виженуть. Покинуть службу? ні, не рука: раз, що ще не сіло, не впало, а друге, коли-б діло уладнало ся, дак моя служба матиме велику вагу для його й для мене; та без служби і повага не та: тепер і губернатор і инше начальство зо мною як з товаришем, а тоді... Знов же прослуживши 25 літ, не можна нехтувати й пенсії; два тисячі карб. на вулиці не знайдеш. Так як же? от морочлива річ!... Ні, думку про викуп — геть! в аренду брати на когось певного. Гроший і тут треба на видатки, але гроші тут не великі; Вакуленка треба помацати; у його вдача зажерлива, розгорить ся, се певно!

— Так, з його й починати!

IV.

Банковий „туз“ і директор купецького банку Потап Наумович Вакуленко-Трегубенко був приятелем Ворони; вони родом з одного села, але пішли не однаковими стежками. Вакуленко свою карієру почав з учительства: він був не аби-який клясик і коли Толстовська система опанувала наші гімназії, Вакуленкови поталанило; доля послала йому силу-силенну приватних лекцій у багатирів; за годинну лекцію він менш 10 карб. не брав. Батьки хоч і кривили ся, але не змагали ся, платили, а діти їх — Вакуленкові годованці — завжди мали добрі аттестації і легко переходили з кляси до кляси і за кілька років порожня кишеня вбогого педагога стала такою туго набитою, що мусіла-б тріснути, коли-б Вакуленко не догадав ся гроші з неї переложити в банки та в акції.

Дух гроший вельми запальний та спокусливий і нема нічого дивного, що у Вакуленка, відповідно до зросту його заробленого капітала, зростало й бажання до побільшення капітала і нарешті так зросло, що ідеалом сумирного педагога став мільон!

Заробітки з приватних лекцій та з служби вчителя, а потім і інспектора гімназії вже не вдовольняли болісної жадоби педагога придбати мільон. Річ певна, що такий ідеал завів би Вакуленка у Винницький шпиталь, коли-б знайомі йому багатирі та банкові діячі не провели його на посаду в банк, спершу радним, далі ревізором, а нарешті і головою банку... Банкові „штучки“ Вакуленко зрозумів швидче і ліпше, ніж його годіванці розуміли граматичні „штучки“ класиків і „штучки“ з темами на іспитах...

Сьогодні ранком о першій годині отсей Вакуленко сидів проти зеркала і ретельно мастив на голові і в бакенбардах сиве волосся, що де-не-де вже пробивалося у його. Підмастивши волосся під один загальний русявий колір, Вакуленко почав пестити та закручувати свої довгі вуси та любував ся, дивлячись у зеркало на свою тілисту огрядну постать, на своє свіже, червоне лице, на свої широкі білі зуби.

Прийшов Ворона.

Вакуленко зустрів його приязно, з таким привітним усміхом, яким визначають ся люди вельми шахраюваті.

— Ба, ба! — промовив Вакуленко простягаючи до Ворони обидві руки, — Євхим Антонович! А я собі гадав, що ви зовсім уже забули мене. З великодня не бачились! Не соромно вам?

— Хиба-ж ви не чули, що я раптом виїхав був на село, не встиг ні з ким і попрощати ся. Таке лихо: доньці було погіршало, кашель трохи не задушив був, лікарі притьмом-швидче на село.

— Я про се не чув, — відповів банкир, усажуючи свого гостя на канапку. — Ну те, як же тепер здоровля Тамари Євхимовни?

— Дякувати вам; на селі трохи поліпшало; кашель вгамував ся: на зиму кажуть лікарі треба або в Ялту, або на Рівієру.

— Ну, звісно, на Рівієру! тут і вибрати ні з чого; в Ялті добре дужому та багатому.

— То-то й воно, а мої достатки які! злидарські!... Але здаєть ся, з ласки та молитвами св. Феодосія Господь Бог змилюєть ся над нами.

— А що саме?

— Скарб посилає.

Вакуленко глянув на Ворону великими очима і не тямив, чи він жартує, чи справді; згадавши, що Вакуленко приїждує ся часом до археології, спитав:

— Який скарб? археологічний?

— Не скажу, чи належить він до археології, а до геології запевне належить.

— Не розумію вашого жарту.

— Я не жартую; скарб дійсне. Чи не хочете, поділимося? хочете мільон придбати?

Мільон якось мрійливо повів на банкірське серце, однак Вакуленко не був певен, що в словах Ворони нема гіперболі; він жартовливо відповів:

— Мільон діло не ледаче; але річ хитра, не легко її обрудувати.

— Та чи хочете, чи ні?

— А ви-б не хотіли хіба?

— Коли-б не хотів, то-б і не приходив до вас і бесіди от-сієї не здіймав. Ви, здається, не ймете мені віри, а я кажу серйозно: скарб сам лізе до нас у руки; я знайшов вельми багату залізну руду; 75% доброго залізняка...

Ворона спинився і допитливо дивився в вічі свого розмовника.

— Де се так? — спитав Вакуленко, не спускаючи очей з Ворони і вдаючи з себе чоловіка зовсім байдужого, однак Ворона добре тямив, що Вакуленка кортить.

— Зразу не скажу; на все свій час. Се таке діло, що запевне дасть нам мільони, але-ж голіруч не можна його обрудувати; гроші роблять гроші, а у мене їх нема. У вас їх не бракує; от і нумо гуртом працювати.

Воронині очі, лице, інтонація впевняли Вакуленка, що розмовник його веде річ про діло серйозне.

— Вашу руку, — відповів банкір, простягаючи Вороні свою.

— Я вам товариш вірний, але кажіть: де, що й як?

Ворона розповів, однак, не зовсім покладаючись на певність Вакуленка, він не сказав, де саме ті землі з рудою і скільки їх.

— Да кажіть же, чия то земля?

— Кортить? — усміхнувся Ворона. — Про се треба по-мовчати; а ви ось подивіть ся на добутки аналізу, ось вам свідоцтво з лябораторії.

Вакуленко здержливо взяв аналіз, перечитав і мовив:

— Справді скарб... дак що ви гадаєте?

— Грошій, кажу, треба.

— Щоб купить ту землю?

— Купить не можна, не продають; в аренду треба брати; а на се першим ділом треба чоловіка такого, щоб зумів оборудувати справу і був би чоловік чесний, вірний, не зрадив...

— Розумію! треба підставного... земля мабуть селянська?... так?...

Ворона трошки замішав ся, спустив очи до долу і не відповідаючи на Вакуленкове питання, говорив:

— Таку людину я маю на прикметі, а по гроші прийшов до вас. Ну, йдете в спілку?

— Скільки-ж грошій треба?

— Ще не врахував; треба спершу прінципіально умовити ся; тоді я побалакаю з тим, кого намітив узяти за помагача. Гадаю, одначе, що заким діло не дійде до задатку, досить буде 2000 карб. Задаток, то иньша річ.

— Гроші не великі.

— В такому ділі, де пахне міліонами, та ще для вас, се навіть не гроші; але завважте, що коли справа не вигорить, дак оті 2000 карб. пропадуть...

— Треба, щоб не пропали; а проте — на все воля божа; хто не ризикує, той не має.

Розмова довго ще не приходила до краю; банкир раз-разу випитував подробиці; нарешті Ворона запевнивши ся, що Вакуленко розігрів ся добре жадобою легкої наживи, розповів йому свій плян, одначе все таки місцевости не назвав. Умовились на тому, що коли Ворона знайде людину потрібну на розвідки, дак Вакуленко дає йому 1000 карб., за місяць ще стільки, на задаток не більше 10.000; арендні контракти робити на Вакуленка і тоді скласти акційне товариство; осадчих більш не брати, як чоловіка 5—6, за обопільною згодою; між осадчими перше місце після Вакуленка матиме Ворона; обидва вони будуть директорами; на директора-керманича покличуть досвідного знавця-інженера, хоч би й Летючого. Умовились і про обопільні безпеки.

— З роду-віку не думав я, — говорив собі Вакуленко, по-прощавши ся з Вороною, — щоб у отого колишнього віршомаза, а теперішнього безсловесного урядника, у отсього Євхима Ворони була така дотепна комерческа голова. Се йому жінка стільки розуму напхала; вона людина жетка, всіє не тільки очима прями; випряла й посаду йому на 2400 карб. і хуторець добрячий майже за „так-гроші“, по 45 карб. за десятину. Коли-б селяне довідались були про ту ліцитацію, вони-б дали по 145 карб. За се Ворона нехай мені дякує, не можна було не прислужити ся: і він давний мій приятель і жінка його... вона просто цяця, не встоїш проти неї; хоч би ти був деревляний, вона тебе розігріє своїми очима. Славна молодичка! палка і з великим тактом.

V.

Попрощавшись із Вакуленком, Ворона пішов до купецького банку, щоб покликати до себе Макара Наймитенка, що служив писарем у тому банку.

Наймитенко з простих селян. Скінчивши сільську школу він кілька літ помічникував у волосного писаря в одній із тих волостей, що були під рукою у Ворони, коли він був у повітовому уряді.

Ворона, спізнавши Наймитенка, вподобав його, як людину вдатну до всякої послуги. Коли що треба було чи самому Вороні, чи його жінці, напр. позичити гроший, дешево купити добру корову, чи що пинше, Наймитенко зараз оборудує, як не треба ліпше. Чоловік із головою, хоч і без освіти, за те хитрійший за всяку лисицю, Наймитенко добре розумів психологію селян, добре знав, яка струна в душі мужика коли і який дає голос; тямив він, по якій струні треба вдарити, щоб вона заспівала саме ту пісню, якої йому треба. Тим то на селі, чи в громаді чи що він завжди брав гору в тій справі, в яку вступає.

Селяни не любили його, називали пройдисьвітом, цурали ся його, а проте мимоволі бояли ся його, корили ся йому і робили те, чого він хотів. Коли Ворона з повіту переїхав до губерньського міста, Наймитенко прохав примістити й його там.

Ворона розумів, що Макар може йому пригодить ся і коли треба буде, ліпше за всякого Жида пофакторувати; він волиив його волю і упрохав Вакуленка взяти Макара писарчуком у банк.

Тепер обмірковуючи свій плян коло сподіваної афери, Ворона гадав, що ліпше за Наймитенка ніхто не зуміє підмовити і підморгичити Черноозерських селян. Після бесіди з Вакуленком Ворона ще більш запевнив ся, що вибираючи помічником Наймитенка він не помилив ся. Вакуленко, гадав Ворона, знає Наймитенка і вже-ж сподіватиметь ся, що він перед ним нічого не потаїть, значить і мені більше нятме віри.

У вечері того-ж дня Наймитенко був у Вороги. Сидячи вічна-віч із Наймитенком Ворона мовив :

— Я отсе, як бачите, бурлакую, мої всі на селі, сам мушу чай наливати.

— Вам се не первина, — усміхаючись влєсливо говорив Наймитенко. — Їздячи стільки літ по селах, ви привичаїлись.

— Та до чого тільки я не привичаїв ся! Трапляло ся самому і самовар становити і чоботи чистити; найпаче коли було доведеть ся почувати в отому Луговому; страх яке темне та вбоге село!

— Хиба в одному Луговому? Скрізь у нас по селах темнота та злидні. Ще гаразд, як трапить ся де начальство в такую добрую та ширю душею до народа, як от ви! Селяни до віку вас не забудуть.

Ворона весело усміхнув ся, знати було, що хамська влєсливість йому по серцю маслечком потекла; але вдаючи з себе людину смиренну, він мовив :

— Дещицю я зробив для народа, але що там! мізерія! одна крапля з того, що неминуче потрібно народови.

— Перш за все треба йому осьвіти.

— А вже-ж; дак хиба-ж можна назвати осьвітою те, що дає народови сільська школа? Учителів добрих у нас скрізь бракує. Тямущий і прихильний до інтересів народа вчитель став би йому взагалі за вчителя і керманича в житю; був би йому порадником, адвокатом, вартовим від усяких шахраїв; стеріг би громадські інтереси.

— Отакий учитель і по мойому зразок; зробити ся таким учителем на селі — се мій ідеал, та не судило ся мені досягти його.

— От на се я ніколи не сподівав ся, — ласкаво заговорив Ворона. — Ніколи не гадав, що ви маєте охоту вчителювати; чом ви мені сього ніколи не висловили? Я давно-б посадив вас учителем у те село, яке ви самі вибрали-б.

— Не можна було, добродію. Знаєте, рада-б душа в рай, та гріхи не пускають. Яка у нас на селі платня вчителєви? 25 р. на місяць найбільше; на такі гроші не можна прожити з сім'єю.

— Платня дуже мізерна.

— То-то й лихо! Тут беру я з банку 40 карб. і ледви-ледви бідкаючись, по влидарськи стає на прожиток. Коли-б у мене був такий заробіток, щоб з його можна було дещо відложити про запас, тоді я збивши яку тисячку і подав ся-б на село послужити рідному, темному, вбогому людови, але-ж!...

Макар журливо похитав головою і додав: — Се мрія, сама мрія.

— Не кажіть так! Знаєте: убогий ох, а ва вбогого Бог... Як я тепер бачу, дак вам не далеко до вашої „мрії“. Виходить, ніби я й покликав вас на те, щоб допомогти вам швидче вхопити за хвіст вашу „мрію“.

Все лице у Наймитенка подовшало, очи забігали; він здивовано дивив ся на свого патрона, не розуміючи, до чого той веде річ.

А Ворона говорив:

— Маєте ви що місяця 40, а що ви скажете, як я зроблю так, що до тих 40 ви заробите ще сотень три, або й більше? га? Що скажете?

Макар аж рота роззявив, та дивлячись на Ворону пильнував швидче спостерегти: чи патрон його каже серіозно, чи жартом.

— Не ймете віри? — спитав його Ворона, не дожидаючи відповіді. — Не диво, але слухайте! У мене наклюнуло ся дільце; правда, поки що не велике, але перегодом може з його вийде і велике. Величезний дуб зростає з маленького жолудя. Ог у сьому ділі мені й треба вашої услуги.

Ворона допитливим поглядом пронизував Наймитенка.

— По всяк час ладен служити вам тілом і душею.

— Я певен... але слухайте далі. В одному селі треба мені у селян заарендувати на довгі роки землі; землі ті — наділи. Через свою посаду не можна мені, не личить вести справу безпосередно, ніяково мені єднати ся просто; треба, щоб хтось став за мене і справив діло до ладу; на се треба тямущого. От я й вибрав вас.

— На віки спасибіг вам, — дякував Наймитенко радіючи.

— Зразу трудно, навіть неможливо поєднати селян. Треба йти повагом, уміючи; треба про те місяць, чи й два пожити в тому селі, да проквільно й підходити; а якою саме стежкою підходити, вас не треба буде вчити. Ну, що-ж ви скажете, коли я прохатиму вас поїхати на село та пожити там місяць, другий?

— Не пустять мене з банку.

— Се вже моє діло, пустять; тут є й Вакуленків інтерес. Платню в банку братимете як і досі, на селі житимете моїм коштом, а коли з'єднаєте селян, за те вам п'ять сотень. Що-ж?

Наймитенко кинув ся цілувати руку Вороні і мовив:

— Я ладен хоч і зараз.

— Зараз не зараз, а на сьому тижні треба. На село ви приїдете задля здоровля, „на дачу“, мовляв; значить, треба й жінку брати, а як там і що діяти, про те я розповім, дам інструкцію. А далі слухайте: (у Наймитенка все лице сяяло, очи горіли, він увесь трохи не тремтів на радощах). Скоро ми влаштуємо справу, доведемо її до бажаного кінця, тоді спорудимо товариство на акціях; тоді вам ще дамо тисячу і посаду в канторі на 1200 річних. Добре?

Наймитенко неспроможен був більше здержувати того захвату, що обгорнув його; він обнимав і цілував Ворону, величаючи його і рідним батьком і великим своїм добродієм.

— Але,— промовив Ворона піднявши в гору палець, — ви тямте, що в сій справі основою успіху тайна! Довідають ся про неї Жиди, чи иньші аферисти, зараз ударять ся наввипередки і переженуть нас. Тим то беру з вас слово, щоб ви про се діло нікому нічичирк, навіть жінці ні слова, ні пів слова. Розумієте?...

— Німуватиму, як риба та, — відповів Наймитенко.

VI.

За тиждень чи що, Ворона і Вакуленко уладнали свої обопільні товариські умови, оформили безпеки і вирядили Наймитенка в Чорне Озеро „ратувати своє здоровле“.

Хату собі Наймитенко наняв у волосного старшини Григорія Стуковенка, чоловіка бездітного і хоча з достатками, але Наймитенко дав йому добрі гроші.

В першу-ж неділю Макар Наймитенко пішов до церкви і дав попови „на часточку“ карбованця „о здоров'ї болящого Макарія“,

а з церкви зайшов із жінкою до отця Софрона, щоб спізнати ся з ним і з його попадею. У попа повитали їх дуже радо. Опріч здоровля та корисного впливу на здоровле Черно-Озерського повітря розмови ні про що не було. Вернувшись небавом до господи Наймитенко запросив старшину до себе обідати. Стуковенко старшинував уже десятый рік і добре привик поводити ся з „панамі“; тим то і з Наймитенком він говорив хоча й охоче, але так удатно, так „дипломатично“, що жадним чином не можна було вивести, якої він думки про громаду, про попа, про посередника, про податки і про таке иньше.

Набалакавшись досить про Каменець, про Київ, про погоду, Наймитенко почав злегенька підходити і до своєї справи.

— Я просто раюю тут у вашому селі, — говорив він, — повітря чудесне, просто животворне.

— Гарне повітря, — мовив Стуковенко.

— Чуєш, як здоровля леть ся в груди.

— Еге! а ми собі дак так уже звикли, що нам і байдуже; не помічаємо, яка сила в нашому повітрі.

— І всі обставини тут добрі, людям, здаєть ся, тут не влє живеть ся.

— Ат, живемо, на Бога не нарікаємо, Він нас любить, начальство милує; от хоч би і Євхим Антонович! такого начальства дай Боже до віку.

— Церква у вас мурована, школа добра, хати і двори чепурні, але більш за все я завидую на ваші землі. Я дитина хліборобська, селюк, як гляну на ваш чорнозем, дак аж дух радїє.

— Чорнозем у нас добрий, родючий; недородів ми не знаємо; але трохи на омаль його; правда, не вся земля у нас однакова; он туди під Полянку, дак самий пісок, через те в надїлів нам і не прожити, мусимо наймати у пана Ковтуненка, землі-ж його по той бік нашого села зараз за лісом.

— Що платите йому з десятини?

— Колись було під пшеницю десять бере, а тепер підняв цілу на 20... Звісно, тепер усе подорожшало.

— Я як придивив ся до ваших земель, дак бачу, що геть більшої користи з них можна зажити не оранкою, не з хліба.

— А з чого-ж? — спитав зацікавлений Стуковенко.

— Мені здаєть ся, що отут у вас під чорноземом повинна бути добра глина. От як би на мене, я зараз би тут цегольню. Ви знаєте, яка тепер дорога цегла?

— Може й так, та не нашої голови се діло.

— Звісно, до такого діла голіруч не візьмеш ся, треба людини грошовитої, а все ж не завадило-б воно добре розливити ся, спостерегти нутро своїх земель; на се не треба ні великих заходів, ні грошей. Се таке діло, що і я на гулянках охоче зроблю вам; я трошки шуплю в землі і вгадую її нутро.

— А нуте, нуте! — весело сказав трохи захмелений старшина.

— Ви-ж знаєте, що і золото, і срібло, і залізо, і мідь ніде, як у нутрі землі.

— Чув, що в землі викопують.

— А вже ж, та тільки викопують не такими, якими ми їх уживаємо. От узяти хоч би отсей мій перстень: жовтий, блищить, він золотий, а ніж отсей залізний; а хиба і се золото і се залізо такими й викопали? ні! Викопують руду, таку ніби глину, та вже в неї чи через огонь, чи через воду і добувають чи золото, чи срібло, чи залізо. Глини тієї наберуть добру коробку, пуд чи й більше, а золота там макове зерно, тим то золото таке дороге; иньша річ залізо; в пуда залізної руди заліза добувають кілька фунтів, часом пів пуда, уважаючи, яка руда.

Старшина слухав вельми уважно, а потім мовив:

— А я в роду-віку не гадав, щоб отся руда глина була такої ваги; все то од Бога; премудро Бог сотворив: руда глина, а в неї золото.

Наймитенко помітив, що старшина не розуміє слова „руда“, а бере його яко ознаку коліру.

— Чого на сьвітї не буває, — сказав старшина. — Може справді і в наших землях родить золото.

— Золота то нема, — відповів Макар. — Було-б воно, дак би люди досї знали. Золото більше в горах; он як у Сибіру, а на нашій рівнині його нема. За те може бути що иньше: залізо, кам'яне вугілє, он як у Херсонщині і в Катеринославщині.

— Еге, еге! в Кривому Розі! Чув і я; тули і в нашої волости ходять люди на заробітки. Се я знаю з того, що у нас пашпорти беруть; от даючи і питаєш, куди хто йде? Багато до Кривого Рога йдуть; заліза там, кажуть, сила-силенна.

— А землі ті вельми похожі на тутешні; чом би й вам не спробувати; що, коли і у вас під чорноземом руда?

— Руда, руда; се я запевне знаю; доводило ся і самому викопувати бабам глинище, руда глина у нас.

— Але чи є в їй залізо?

— Сього вже не скажу, а глина руда, аж жовта.

— Ну що, як є в їй залізо?

— Гм! — старшина весело засьміяв ся на повен рот, — добре-б було, да ледві чи є; досі-б люди спостерегли.

— А коли є?

— Тоді наш могорич! тоді і ми станемо панами, свій Кривий Ріг заведемо.

— Не так то легко; голіруч нічого не вдієте; щоб покори-стуватись з нутра землі металями, треба і гроший і тямущої голови, певного знавця, а у вас сього нічого нема.

— Скільки-ж там гроший треба?

— Щоб спорудити отакі заводи, як у Кривому Розі, дак і мільона мало.

— Мільон! і не чув такого; скільки-ж се буде?

— Мільон і буде, — засьміяв ся Макар.

— От ви сьмієтесь, а я не тямлю, що то воно мільон. Скажіть так, щоб я зрозумів; був би мішок гроший з мільона?

— Як яких гроший: коли-б самих мідяків, дак і на сотню волових ґринджол не заберете.

— І-гі! — скрикнув Стуковенко, — ото гроші, дак гроші! он який той мільон! нуте, а як би золотом?

— Золотом? гм! треба порахувати; може три паровиці-б і набрав.

— Ну, се ще пічого; а все-ж як на мене, так і вмер би, а не зрахував; хіба-б коробкою міряв, неначе ту пшеницю.

— А ви доки вмієте лік вести?

— Більш тисячі не втау.

— В школі були?

— Де там! за мене й не пахло школою; самоучком навчив ся, тай як там навчив ся, скоропись не всяку розберу. . Правду кажете: не нам за се діло брати ся, хоч би там і золото було в нашій глині; не нам, не нам воно, а тим, вибачте, товсто-тілим...

— В аренду оддайте землі.

— Се-б іще нічого, але-ж і тут морока: свої землі пустимо в найми, а самі що їсти-мемо? де хліба брати-мемо? От воно й гак!

— Купуватимете.

— Купований хліб, пане Макаре, дорогий хліб і не такий смачний.

— А мені здаєть ся, що вийшов би дешевше свого.

— Як се так?

— Зовсім просто; тепер що ви маєте з десятини? нехай 150 пудів.

— Ні, стільки і під добрий урожай не буде; кладіть сотню.

— Як продать ту сотню по добрій ціні, візьмете 80 карб. Скиньте за оранку, насіння, жива, молотник, що вам лишить ся?

— Не багацько; тепер пшениця не в ціні; Жиди звоювали панів і ціни збили... Нехай 50 карб. лишить ся.

— Се-ж під добрий год, а крий Боже посуха, град, жук, муха, сарана, тоді що?

Старшина мовчав; думне чоло його трохи охмарило ся; знати було, що він щось міркує, нарешті він зітхнув і промовив:

— Всяко буває, все од Бога. Що Бог пошле, того чоловік не одверне; але ж свої землі в аренду, а хліб купи — ніяково воно; та ще й те: що дадуть аренди тієї за десятину?

— А ви панам що платите?

— Я не наймаю, свої стає, а люди беруть у панів як під пшеницю, то й по 20 і 25, як до землі.

— З десятини вам нема вигоди і не можна, треба з пуда.

— Як то? глину важити?... Нечувана річ!

— Не инак, инакше не можна.

— Се ви жартома?

— Скрізь так, і в Кривому Розі з пуда.

— Аж сьмішно! землю на пуди! Ну, що-ж з пуда дадуть, як ви гадаєте?

З очий і з усього виду Стуковенка знати було, що річ про руду більш та більш цікава йому; одначе він розпитував Наймитенка здержливо і часом удавав, що він і не все те тямить і бай-душій.

— Як до глини, — відповів Наймитенко, — платять по копійці де за 20, а де і за 10 пудів.

Старшина махнув рукою і мовив:

— Пусте діло; нема коло чого й захожувати ся. Он у Києві за маленьку карафанку глини на мазання дають 40 коп., а в Одесі 50 коп.

— Дак там же треба й праці: накопать, одвезти, скидати; натрудиш ся і сам і скотину натрудиш, а тут за саму глину; ти собі лежи на печи да готові гроші бери. Нехай буде так наприклад: на одному краю ваших земель залізна фабрика стоїть; на другому копають глину: треба-ж ту глину на фабрику привезти; за підводу нехай четвертак. Скільки разів за день звернеш ся? разів десять: от вам що дня 2¹/₂ карб. Де ви такі гроші заробите? За місяць се виходить 75 карб. Подумайте які гроші! та ще й дома і за мужем.

— Не що дня-ж і заробити; у сьвята і в неділю нема нічого; а скільки таких неробочих днів?

— Добре! беріть самі будні; все-ж вийде на місяць 60 кар. Хиба се не гроші? Опріч того і пішим, навіть жіноцтву — аби тільки здоволья — а робота що дня буде. Малий підліток за місяць заробить десять карб.

У старшини розгоріли ся очи на такі заробітки, а чарочка ще більше піддавала огню.

— Славно ви говорите, — мовив перегодом старшина, — коли-б воно і на ділі так, краще-б і не треба.

— Побачимо! Перше діло треба землю добре роздивить ся. Мені що; я не фактор, не пан, не грошоєик; я сам мужик, хлібороб і єдине через те рад запомогти своїому братови-мужику; я по собі тямлю гірке життя мужика.

— Дякувати вам! нехай вам Господь воздасть сторицею! Життя наше справді невимовно гірке! гм! Ще добре, що у нас таке начальство, — додав старшина, — а коли-б яке иньше!... то-б.. Он у сусідній волості торік вибили різками 60 чоловіка, а у нас тільки 20! У нас Євхим Антонович, сказано... та що й казати!

— Дак я завтра і почну діло, — мовив Наймитенко.

— Час добрий!

— Тільки-ж ваш могорич!

— Могорич любовна річ; без сього не можна.

— Десята копійка буде?

— Десята?! про мене... а за громаду не скажу.

До господи старшина вернув ся з головою повною думок.

— А що, коли справді у нас є залізо і станеть ся так, як віщує отсей Наймитенко? Та чи не бреше він часом? Не повинен би, свій чоловік, каже: я мужик; а про те хто його вгадає, тепер люди невірні; у нього ангельський голосок, а чортяча думка. Може його підслано? чи не проговорив ся я часом яким словом про начальство? Здасть ся, ні; я тямлю, що треба обережно... Побачимо. Коли справді походитиме на те, що буде бобу решето, дак зузіємо вклонить ся і Вороні; він людина не лиха.

Грицева жінка давно вже спала. Гриць, думаючи голосно, розбудив її.

— Що ти там бубониш собі серед ночі? — спитала вона.

— Спи собі з Богом, спи; не твоє мелеть ся.

— Сьвітло переводиш, лягав би вже.

— Ну, бо, Насте! спи, або хоч мовчи, не перебивай моїх думок; важне діло.

— Думати можна і по ночі. Погаси сьвітло, тай думай собі Затого сьвіт буде; гаси!

— Да цить-бо; я зараз.

— Дак і гаси.

Гриць дмухнув, загасив сьвітло і ліг спати.

VII.

Наймитенко й на макове зерно не тямив, яким чином стежити руду, але справляючи Воронин наказ мусів між людьми пускати ману. Він на другий день, узявши Стуковенкового наймита, обійшов із ним наділи Черно-Озерських селян, понабирав трохи чи не з кожної десятини по жмені землі, назбирав, прийшовши до господи, черепків, понасипав туди землі і поставив їх проти сонця на призьбі.

— А що земля показує? — питає його Стуковенко.

— Які бо ви швидкі! — відповів Наймитенко; — хіба можна так скоро? треба, щоб вода випарила ся проти сонця, тоді треба просіяти, намочить у соку, перецідить на цідилку, тоді буде знати. Та ще й те, я не інжинєр, не химік, а так трошки шуплю. Да аби нам на слід напасти, тоді ми знайдемо певного знавця. І землю треба буде брати не з верху, як тепер я взяв, а прокопавши добру глибину.

— Звісно, треба до глини докопати ся. Робіть, як знаєте, ваше діло, а ми вже на готове.

Під вечір Наймитенко навідав ся до попа, потім до дяка і все розпитував, що за люди Черно-Озерці, хто ватажкує в громаді, і нарешті здогадував попа, повідаючи йому „свою думку“, що в Черно-Озерській землі повинна бути залізна руда.

Піп погладив свою широку бороду і мовив :

— Діло добре; се благодать божа! А ви коли послужите ближньому, зробите діло вгодне Богові... Але-ж тут треба грошей і грошей, та не жаліючи.

— А вже-ж.

— А у вас вони знайдуть ся?

— У самого у мене де вони? Я маю на прикметі одного банкира.

Наймитенко почав яркими кольорами малювати ті великі „блага“, на які треба сподівати ся і селу і попу, коли знайдеть ся руда.

— Виросте фабрика, — говорив він, — наїдуть сюди люди з достатками; селяни розбагатіють, а вже-ж і вам, вибачте за щирість, перенадатиме; а тепер, я бачу, і вам не солодко.

— Кому в злиднях солодко! — зітхнув отець Софрон.

— А ще-ж то й дітки малі у вас; дасть Біг підростуть, з ними зростуть і видатки.

— Ох, і не кажіть уже! І в день і в ночі про се думки їдять мою голову. Чи стане моєї снаги вивести дітей у люди? Дві доньки, треба їх у гімназію; бідно бідно, а треба на них річно 500 карб. Три сини, до семінарії не пушу ві одного; один піде на лікаря, другий на юриста, адвокатом буде, третій на інжинера.

— А там дасть Біг і четвертого.

Наймитенко і піп солодко всміхнули ся. Піп одначе ніби не дочув Наймитенка і сказав :

— Коли що, то я невідказен послужити на користь і своїому селу і чужим добрим людям і проповідь у церкві скажу на текст о закопаних талантах.

— Чудесна тема! Зараз знати, що діло добре, боговгодне; Господь зараз же осінив вас такою благодатною думкою; а праця ваша, будьте певні, не пропаде.

— Я в сьому певен і щиро скажу вам, що без моєї поради селяни не обійдуть ся; а от Ворона як?

— Либонь не піде на перекір; він же селянський батько і зрозуміє, яка тут користь селянам. Він зрозуміє, що ся справа зразу піднесе добробит селян і вирве їх із пазурів убожества.

— Одначе се ще далека річ, ще може руди й не буде, дак тепер ще й рано мені виступати,—мовив отець Софрон. — А коли діло піде, я рад служити.

— Ні, ні, батюшко! треба зараз починати; а починати всяке діло треба з молитвою. Дак от, — додав Наймитенко подаючи чотирь золоті пятачки, — прийміть і відправте молебень „о преуспіянні“.

Отець Софрон подякував і сказав:

— Истинно кажете: початок усякого діла молитва і благословеніє боже; завтра сьв. Іоанна, буде служба, дак я й молебень.

Далі о. Софрон порадив Наймитенкови, до кого йому з громадян повернути ся і як з ким поводити ся, щоб на громадї не було змагання і галасу.

[Конець буде.]

А. Петровський.

ПРОПАВ.

Сомов був алкоголік. Найкраще за всіх розумів це він сам, через те що не можна вже було не визнавати і чим-небудь обдурювати себе: в 32 роки життя було розбите і страшно для Сомова всяку вартість та припадність. Він жив, як сам казав, „по паскудній інерції“, з глибоким призи́рством до себе, з не менчим до оточаючих його людей, задушуючи в душі спогади і не зазираючи в прийдешнє.

Як вийшло так, що він дійшов до подібного стану, Сомов ледве чи міг дати відповідь навіть собі самому. Зі зверхнього боку життя його, з дитячих років і до повної дозрілости складалося дуже гарно; потім теж не виникло нічого, що могло би викликати в ньому нахил шукати забуття в нап'ятку. І от тепер, коли загинув він і відчував, що загине, невідступна свідомість, що не було в його житю приводу занепасти себе, особливо гнобила його. От через що він так боявся, відганяв від себе це питання, що на перекір його змаганням усе, час від часу, вставало перед ним: „Як це сталося?“ — За бенкетами, що почалися ще в часів студентства і мали тоді деяку ідейну прикрасу, потім за звичайним випиванням і в кінці за бридким п'янцтвом останніх літ, Сомов десь згубив себе; а де власне — не знав, не міг пригадати. Тепер життя тяглося сумно, гидко, цілком гублячись на п'янцтво і в перервах між п'янцтвом — на остогидлу газетну працю в місцевій часописі, куди він постачав хроніку, а також усяку бєльтристику в роді „ескізів“, „етюдів“ та „нарисів“, де списував вигадані

страждання вигаданих людей до яких і сам почував погорду в глибині душі.

Суспільству подобалися ці витвори хорої фантазії, не патхненної ніякою загальною життєвою ідеєю, бо в них траплялися влучні нариси обставин та дій, яскраві фарби, лютий гумор і всі оті етюди та нариси мали невідмінно сумний або трагічний кінець. Уже скільки літ залишивши посаду, на якій він завжди міг мати успіх, та яка в усе зростаючій запиванню стала гидкою йому, Сомов по черзі роззнайомився з усіма товаришами по посаді, та з так званим порядним товариством міста; не минав тільки редакції, ріжних випивалень, від гарних реставрацій до найгірших коршом, та деколи до театру і то тільки для того, щоб виганьбити в часописі штуку або артистів.

Жив Сомов на кінці міста, в мізерного урядовця „губернської управи скарбового міністерства“, що мав власну деревляну хату, був чоловіком взагалі чекурним і поважним, та неодмінно напивався що суботи і перед урочистими днями і в самі свята. Він, звісно, не міг вихвалити поведження свого помешканця, що систематично випивав, однак поважав його, як людину освічену і „письменника“. Деколи господар і мешканець випвали разом, а після другої пляшки починали співати ярмарковий романс „Розстанне“, що викликав в урядовця сльози отсим елеґійним колінцем :

Всі пташки-канарки так жалібно поють,
А нас з тобою, милий, розстанню віддають.

Коли висихала четверта пляшка, товариш Сомова, не вважаючи на прохання його тягти далі, лягав спати, не перестаючи нервовим голосом запевняти Сомова в любові та побратимстві. Сомов виходив один, сказавши господареві на прощання : „Спи, п'яна свинє, чорт з тобою!“ В такім разі він ішов, як мав гроші, в яку будь реставрацію з ліпших, де пив далі, не вважаючи на те, яка була компанія і затагав „Розстанне“ на страх господареві реставрації й льокаям, але до смаку горілчаному братови. До себе Сомов нікого не прохав і не любив, коли до нього приходили, особливо, як приходив хто будь із „пристійних“, себ-то не випиваючих і не по п'яній справі. Через се він був незвичайно здивований, коли раз ранком господиня просунувши голову до його помешканя, де він лежав на ліжку одягнений в пальто, не памятаючи, як доліз до нього на передодні, промовила, що його хоче бачити якийсь студент.

— А це що таке? Чого йому? — промукав Сомов. Одначе сказав господині, щоб запросила студента почекати на її половині, і скинувши пальто, скоренько вмив ся та причесав волось. Студент прийшов прохати Сомова прочитати дещо на літературно-музичних вечерицях, устроєних студентами на користь бідних товаришів. Такі вечериці, звані студентськими, відбували ся щорічно і Сомов як був студентом тай по університеті, до часу свого рішучого упадку, брав у них участь як дуже гарний декляматор. Зразу Сомов думав зректи ся, але щось йому перешкодило. І на прохання студента згодив ся.

— Добре, буду читати... того-ж самого „Лицаря на годину“, якого читав, як ви кажете, в вашій хаті, коли ви ще були гімназістом. Спасибі за честь.

— Значить, можна й на афіші зазначити?

— А вже-ж!

II.

Через неділю, в день призначений для концерту, о 7 годині вечера Сомов у сурдуті, позиченим у знайомого артиста, побритий і в підстриженою бородою входив у знайому йому колись салю шляхетного зібрання, ще порожню, але вже як слід прибрану. З тої хвилини, як він згодив ся читати на вечерицях, він не випивав, не вважаючи на те, що запросини припали на початок „черги запивання“, бо він дістав від редакції під сей час чималу суму за скілька нарисів надрукованих у минулім місяці. Всі ці дні він почував у собі особливий, незвичайний настрій. Думка про те, що він буде читати перед громадою з естради, гарно одягнений, буде викладати гарні, зворушливі слова, що його будуть уважливо, спочутливо слухати, що від нього залежить привести людей у радість, думка ця облагороджувала його в власних очах, давала йому спромогу почувати в душі сили, ще не знищені горілкою, та струни, годні забреніти величним строем. Окрім сього, вже під'їжджаючи фіякром до шляхетного зібрання, він почув нічим не зрозуміле, але ясне прочуття, що з ним на цих вечерицях неодмінно має щось скоїти ся, щось величне, рішуче, доброчинне. Прибираючи ся перед люстерком, Сомов майже не пізнав свого обличчя: за неділю напухлі віка не затягали очий, звичайно мутних, але тепер блискучих від внутрішнього вогню думки та нервового зворушення.

Взагалі обличчя його було дуже приємне, навіть чужий сурдут прилип до Сомова добре і не тиснув його.

Впорядчики-студенти в біленьких рукавичках із шпагами та значками на грудях зустріли Сомова радо. Декотрі зараз повели розмову з ним про новий його нарис, надрукований в останнім числі часописі, конче бажали дізнати ся від автора „основної ідеї“ нарису, якої в ньому не було і яку Сомов зворушений вияснив їм, міркуючи в цю хвилину, що ідея в нього дійсно була, та не помічаючи, що він її придумував заднім числом, аби показати значність своєї думки й напрямку.

А в салю тим часом усе прибувала публіка і незабаром почав ся концерт. Грала оркестра зложена на половину з охочих, на половину з грачів місцевої театральної музики; читав драматичний артист, надзвичайно силкуючись, обличчям та вибриками подібний до малпи; довго з ображеним обличчям грала на паніні худенька дама. Сомов слухав і сам дивувався, яке сильне і глибоке вражіння все це чинило на його напружені нерви. Його число стояло останнім у першому розділі програми. Наступила його черга і він зійшов на естраду. Якимось неслівним, але знайомим йому способом Сомов перемиг зайве хвилювання, цілою істотою віддав ся думці, яку повинен був зараз передати слухачам і з губ його забреніли і сповнили салю вразливі строфи одного з найширших Некрасовських творів. Сомов деклямував і почував, як перебуті ним переходи настрою від журного жалю до гордої свідомости своєї перемоги, — ці почуття неначе електрична течія передавали ся слухачам. Салю загула від оплесків, коли він скінчив. Радісно зворушений він виходив на виклики і вклоняв ся. Притьмом кричали „ще раз“. Він іще раз вийшов на естраду і в цю хвилину запримітив жінчину, яку колись він любив, довго женихом її звався і яка покинула його через те, що він своїм п'яцтвом вбив у неї всяку надію на будь яке путяще спільне життя в прийдешнім. Ця жінчина дивилася тепер на нього і завважила, що він дивив ся на неї.

— От що повинно було во мною трапити ся! — майнуло в Сомова і залишивши замір прочитати на „bis“ один із коротеньких віршів Толстого, він поважно розпочав величним голосом вірші Пушкіна „Погасло деннеє світило... на море синє впає туман...“ Це були улюблені її вірші і він тепер виголошував їх для неї одної. І ніколи ще до сеї пори не виголошував так Сомов. Останній

стрічки перед кінцем елегії: „Та перших серця ран, глибоких ран любови ніщо не загоїло...“ він виголосив із таким глибоким почуттям, з такою щирістю, безмірним жалем у вимові, що йому привиділось, як дві слізоньки засвітилися в очах тої, до якої він звертав ся з цими словами. Публіка зробила справжню овацію. На хвилину лихо й сором його непотрібного життя зникли з серця і він був глибоко щасливий.

В антракті між двома відділами Сомов відшукав Олександрю Яківну (так звала ся дівчина) в юрбі і на сам перед спитав, яким чином вона в цім місті, бо він знав, що вже більше двох років як вона переїхала до Москви, де жила лекціями музики. Виявилось, що вона приїхала з Москви тільки сьогодні, не на довго погостювати в родичів, а в концерт пішла, прочитавши на афіші його імя.

— Правда це, Олександрю Яківно? — спитав Сомов. — Тільки через мене.

— Дійсно так, Олексію Івановичу, — відповіла вона, змішуючись і трошки почервоніла від уважного та радісного погляду.

Коли концерт скінчив ся і в салі почали ся танці, вони сиділи поруч у витальні, не помічаючи нічого навкруги; під впливом чогось їм не хотіло ся думати, а хотіло ся тільки поглядати одно на одного та милуватись обопільним сусідством. Сомова підхопила якась хвиля, затопила всю зібрану в душі тугу та лютість, а наповнила її радістю і сумною, та могутною надією на близьке велике щастя. Скільки годин непомітно проминуло і Сомов опам'ятав ся тільки коло дверей хати, куди він провів Олександрю Яківну, коли вона задзвонила і треба було прощатись.

Вони умовились зустріти ся завтра в публичній бібліотеці, а відти піти погуляти. Сомов хотів був вернутись до шляхетного зібрання, де мала бути вечеря для впорядчиків та виконавців концерту, але поміркувавши, що за вечерею добре потягне і певне добре впе ся, злякав ся, що втратить той високий та радісний настрій, який він почував у собі і пішов до дому. І поки йшов, далекими вуличками добираючись до свого помешкання, він увесь час радісно чогось усьміхав ся і в своєму лігві, роздягаючись і виспівуючи романс, що чув на концерті. З цим усьміхом він і заснув.

III.

Першою думкою Сомова, коли він прокинув ся на другий день, було: „не вже-ж?...“ Зворушення вчорашнього дня чимало ослабло і в ньому вже не було тої химерної для нього самої певности, що щастя близьке його рук. Чи вже ж я можу вернути ся до людського життя? Невже-ж — кінець цій многолітній темряві та божевільству і я більше не буду пити і знов мене полюбить Саша і ми разом, як марили колись, будемо добувати свою долю на житєвім полі? Невже-ж усе це можливо? Невже-ж це вже почалось? Так гадав Сомов, доки пив чай, а потім почав прибирати кімнату; безладя, що панувало в ній, раптом зробило ся для нього нестерпним. Аби як дождав він до пятої години, коли треба було йти до бібліотеки.

В салі для читання не було нікого, коли він увійшов і сів перегортати якусь часопись; тільки бібліотекарка, висока й поважна старенька дама, сиділа в куточку коло каси і плела панчошу. Незабаром прийшла й Олександра Яківна, почервонівши від морозу, і в простенькій одежині видалась йому ще милійшою, ніж на передодні. Вони мовчки привитались і Олександра Яківна присіла до книжки проти нього. Вчора Сомов був занадто зворушений, аби як слід роздивитись на неї, тепер же добре вдивляючись він заприпитив, що з нею счинила ся одміна за тих два роки, як вони не бачились. Вона десь певно відпочила, втихомирила ся; зникла худорлявість і хоробливий вираз на обличчі, що відзначали її в останню годину їх нікчемного роману; вона поправила ся і так ніби помолодшала і тільки в глибині очий, які вона рідко з усміхом здіймала на Сомова, сьвітив ся відблиск минулої лихої долі. Незабаром вони вийшли і до пізнього вечера проходили ся по малолюдних вулицях, де ходили колись із початку своєї любови. Вони не помітили, як це виникло, але прощаючись вони називали одно одного „ти“ і ще раз поклали на завтра побачитись у бібліотеці.

Йдучи до дому Сомов зайшов до редакції і тут здивував усіх своїм радісним обличчям та ласкавістю, з якою він до всіх звертав ся. І в очах Сомова всі навкруги зробили ся кращими: впорядки-видавець часописі, до якого він відносив ся з погордою до сього дня, як до людини темної й неосьвіченої, здавав ся дуже милим і теж дуже вихваляв Сомова, що гарно читав на студент-

ських вечерницях і радів, що він, Сомов, веселий та задоволений. Навіть і цей от співробітник, що утримував при часописи ампула „злобиста“, що так авторітетно поясняв другому співробітнику, мов би хист — одно, а розум — друге і що можливо бути дуже талановитим письменником і разом із тим дурним, навіть і він, хоч трохи дурненький і буває часом дуже свинуватий, тим часом людина освічена. Загальне здивування зросло, коли Сомов, виходячи з редакції, не схотів піти в товариством до реставрації „стукнути по одній, по другій“.

— Та що це ви, Олексо Івановичу, на шлях тверезости виходите, чи що?

— Виходжу! — з задоволенєм відповів Сомов прощаючись:

— На довго?

— На завше! — хотілось Сомову відказати, але він нічого не сказав; він чогось не міг сказати це слівце тепер, після того, як говорив його в таким запалом недавно Олександрі Яківні на її питання: „І це вже в друге не буде? Ніколи?“

Ще на другий день Сомов просидів у бібліотеці цілу годину, а „Самі“ не було. Нарешті він пішов до помешканя її родичів спитати, чи вона часом не заслабла. Він ішов скоренько з якимось перечуттєм, що щось страшенне має збути ся і всіми силами душі бажав, щоб його здогад був правдивий. Він ішов усе швидче й швидче і як учора радісно говорив: чи вже-ж? невже-ж? — так тепер з умліваючим серцем, дріжачою рукою задзвонив. Йому відчинила дворідна сестра Олександри Яківни, дівчина, в якою він колись був знайомий і він відразу вглядів у неї листа. Йому помутніло в очах. Він почав щось говорити, але нічого не можна було розібрати. Його блідість залякала дівчину: вона подумала, що Сомов паний, всунула йому листа і скоренько причинила двері. З великої знемоги Сомов притулив ся до одвірка і довго дивив ся на листа, не розриваючи його. Минуло скільки хвилин: ніби зовсім стало темно. Недалеко миготів ліхтар. Сомов підійшов до нього, розірвав коверту і прочитав листа. Був він коротенький і там було те, що Сомов уже знав із тої хвилини, як побачив його. Легенько ховаючи його в кишеню він пішов далі. Дійшов до головної вулиці і тут зустрів ся з „злобистом“.

— Еге! — заговорив той пильно дивлячись на Сомова — скоренько-ж ви, пан-отченьку, тес... зі шляху тверезости зсунулись...

— Нічого, скоренько! — з гірким усміхом відповів Сомов.
 — Де-ж ви це? га? Але ні, це нічого, а от що: скочимо на „центрально“, там Іваненко іменини справляє... Прохав...
 — Підеж, — машиновно пробурмотів Сомов і пішли.
 „Злобист“ скося позирає на Сомова і нарешті сказав: — Та що з вами, Олексю Івановичу? Ви-ж не п'яні, а якийсь такий... З вами щось трапило ся.

Сомов не відповідав і йшов далі. Вони вже увіходили до салі реставрації, коли вмить Сомов повернув ся і почав скоренько спускати ся по сходах.

— Куди-ж ви?! — здивував ся його товариш.

Але Сомов не тратячи й хвилинки, здійняв пальто з вішалки, одягнув ся і вийшов. Він повернув до дому і йшов твердими і скорими кроками, як людина, що має рішучу і близьку мету.

Була субота, тому то коли Сомов переступив поріг своєї кімнатки, він зараз почув за стіною п'янький голосок господаря й якогось гостя. П'янці почули прибуття Сомова і господар крикнув до нього.

— Олексю Івановичу, рідненький! Іди до нас, заспіваємо „Розстання“. Без тебе не йде... баса бракує...

— Зараз! — відповів Сомов, жахаючись, що урядовець може ввійти й перешкодити йому.

Він скинув пальто і ще раз прочитав листа. От, що там було написано: „Я їду од Вас... Ви порозумієте, через що я так роблю. Не будем себе обманювати: наше щастя неможливе. Я вірю Вашій щирости, але в відроджене Ваше не могу вже вірити. Багатенько було гірких випадків. Спам'ятайте! Нового зневіря, нового удару, нової зневаги (простіть — це не нарікання) я-б не пережила; а я не хочу і повинна ще жити. Ваш захват, Ваша щирість, поривання Ваше, — все це захопило мене несподівано. Я помірковувала — і тікаю, страхаючись, аби не підлягти чарам, за якими неминуче йдуть жах і розпука. Бувайте здорові, зрозумійте мене і не проклинайте мене“.

— Гм! не проклинайте мене! — прошепотів Сомов; взяв зі стола оловець і скоро дописав на кінці листа одну стрічку з віршів Вергілія: „Una salus victis — nullam sperare salutem!“¹⁾

¹⁾ Одно спасення для поборених — не чекати спасення.

Потім витяг з під ліжка старий куферок і дістав під купою шматя невеличкий револьвер. Спокійним рухом він підніс його до виска і на хвилину зупинився. За стіною почувся вразливий голосок господаря: „Всі пташки-канарки так жалібно поють, а нас з тобою, миленький, розстанню віддають!...“ І зараз таки...

— Олексо Івановичу! та йдіть уже!

Сомов спустився курка.

З російського перекладу З. П.

ІЗ ОПОВІДАНЬ ЕДМУНДА ГАРОКУРА.

I. Мачуха.

Моя дорога, пишу тобі тому, що я дуже нещаслива, тому, що сходжу з ума. Мені конче треба виговорити ся, мені потрібна твоя поміч. Мені стидно самої себе, я бою ся себе. А з тим усім я-ж зовсім не зла, не правда-ж, тобі се дуже добре звісно?

Мушу зачати з далека на те, щоб ти мене зрозуміла.

Я ніколи не говорила тобі про ті обставини, які минулої осени довели мене до так нежданого і так нагло рішеного замужя. Ти обвиняла мене тоді (о, в дуже делікатній формі, і я тобі зовсім не докоряю) в недовірчivosti і скритости. Ти помиляла ся, я була просто щаслива жєнщина, щаслива нежданим щастєм, про яке не сміла говорити, в яке лєдвѣ могла вірити.

Ми стрітились і полюбивши одно другого тоді, коли ні він, ні я не ждали вже більше нічого від життя.

Я, як знаєш, бувши бідною і проживши сумно свою молодість серед праці і самоти, без любови, діждала вже 27-го року життя і мала занадто много причин не сподівати ся нічого більше в будучности.

За те він знав надію і десять лїт упивав ся щастєм, але трагічна смерть його жінки убила все в нїм і довкола нього і він шляхом, засипаним цвєтами, дійшов до того самого стєпеня моральної муки, до якого дійшла я шляхом десятилїтнього терпіння...

Так ми зустрілись на березі моря, серед осоружних відносин буржуазийного купелевого місточка, куди лікар післав мене для поправи сил і куди лікар післав його для здоровля його дитини. Він ходив один, держачи за руку своє малє, як добра мамуня;

я жила також самотньо, не чуваючи ніякого потягу до балаканини і глупої обмови людей, котрі можуть іще завидувати одиному другому тоді, коли завидувати рішучо нема чого.

Кожного дня, по кілька разів на день я бачила його, як проходив попри мене з очима, встромленими в неозначену далечинь; він один займав мене в сїм місточку, але ми не говорили з собою і він навіть не замічав мене; я й не думала тим обиджати ся, бо-ж я зовсім не кокетка, а та парочка батька з сином будила в мині як-раз те співчутє, якого дізнаєш при стрічі на вулиці з яким-будь нещасливим.

Особливо сумно було мені дивити ся на малого.

Він був такий гарненький, прямо красунчик із своїм кучерявим волосєм і з очима, що на них сьміх появляв ся лиш на хвилинку; бідний малий нагло поважнїв, немов сьвідомий свого нещастя, що в нього віднято матір і мені так хотїло ся його розцілувати.

Я все любила дітвї і можливо, що мій глибокий смуток старої панни був не так наслідком молодости, що не зазнала любови, як наслідком зрїлости, позбавленої материнства. Ти тямши, як у пансіонї сьміяли ся над моїми ляльками? Я була взірцевою матірю. На жаль я вже наперед віддавала картоновим херувимам ту любов, яка пізнійше була для мене заборонена, ті пестощі, яких ніколи не судило ся дізнавати дитині, зродженій з мого тіла. Може бути, що силою тої обманеної пристрасти і на те, аби жити коло дітвї, я й вибрала, коли мені прийшло ся заробляти на хлїб, важке ремесло учительки.

Але я відскакую від річи і не розповідаю тобі. Та от я спішу. Якось то рано миленький хлопчик, бігаючи по березї, впав переді мною і я поспішила підняти його. Його батько також біг до нього. Дитина голосно заплакала, а в батька виступили також сльози на очах. Чи ти можеш дивити ся, як мущина плаче? Я була страшно зворушена, а коли наші очі стрїтили ся, мое серце немов здригнуло ся. Я сказала:

— Успокойте ся, пане, се нічого, він не розбив ся.

Пан Лянжоре дуже мені подякував і відійшов.

З того часу він ввічливо кланяв ся мені, а малий підбігав поцілувати мене.

Раз ми зустріли ся в лісі. Я сидїла й читала, коли вони надійшли. Маленький Альберт не хотїв відходити від мене. Батько

зразу почав оправдувати ся, опісля ми заговорили про околиці та їх види, які подобали ся нам своїм величнім смутком і ми зараз поняли, що між нами єсть щось спільного. Одначе розмова не була довга, бо нан Лянжоре не хотів продовжати стрічі в таким самотнім місці і я була йому вдячна за його обережність. Та все таки я перший раз в житю опинила ся в лісній глуши саміська з мущиною і дізнала дивного вражіння: якась збентеженість змішана з певним очарованєм.

Ти догадуєш ся, що з того часу ми часто стали розмовляти, стрічаючи ся на березі моря. Ми обоє знаходили в тім якесь вдоволенє, віддыхаючи від брудоти і глупоти, що царювала довкола нас і від нашої нуди.

Дитина дуже мене полюбила. Як лиш мене побачить, зараз його задумчивість обертаєть ся в веселість; він сьміяв ся лише зі мною. Се нас дуже зблизило. На березі моря легко повстає близькість. Наша симпатія швидко перейшла в довіре. Одну за другою розповідала я свої бідні тайни і свою самоту і покірність судбі; я відкривала свою душу без скритих думок, немов перед тобою і ти може станеш задрісною, коли признаю ся тобі, що в тій сповіді я знаходила таку пільгу, якої ніколи не дізнавала до такого степеня, коли сповідала ся перед тобою, мовою приятельскою-женщиною.

Я також дізнавала великої пільги, коли в черги він зачинав говорити. Слухаючи його, я немов слухала про своє власне горе, оповідає ким иньшим і я пізнавала в нїм себе. Він не говорив про свою жінку, лише про своє горе. Непримушено віддавалась я чарови сеї приязни, не підозріваючи в ній ніякої небезпеки, бо ніколи не вважала вдівця свобідним чоловіком. Я простодушно думала, що ми прикрасили одно другому наш свобідний час, а коли наступив день мого від'їзду, мене дуже здивувала та нова приключка, яку я прочувала в будучности і яка вже лякала мене. Маленький Альберт плакав і кричав:

— Я не хочу, аби ти від'їздила, я хочу, аби ти тут лишила ся!

Він мало не дістав нервового нападу і ми стояли перед ним, його батько і я, збентежені, дивлячись на дитину, заглядаючи в своє нутро і не сьміючи поглянути одно на другого.

Того вечера він сказав мені: „Я люблю вас“. Я мало не зімліла, почувши ті три слова, сказані для мене, сказані мені, слова, яких я не думала ніколи почути инакше, як у віршах або

з театральних дощок. Тоді, немов силою чарів, я побачила, що й я його люблю.

То була велика тиха радість, неначе ясне раюване і нічого похожего не дізнавала я від дня мого першого причастя. Я кинулась до дитини, вхопила її на руки, сховала в її кучерях своє лице і свої сльози. Я дуже ніжно, навіть з трохи безумною ніжністю цілувала її тоненьку біленьку шийку та її рожеве личко, обпалене від морського вітру. Я вже не була опущена на сім сьвітї. Я стала иньшою женщиною, майже матірю. Передімною розкривалося чудове житє, я неначе віродилась. Як гарно зберегти вповні чистоту серця і думки і почувати себе непорочною в своїй одинокій любови! Менї здавалося, що я лиш тепер зрозуміла змісл мого минувшого житя і ціль тої самїтної дороги, по якій я безнадійно йшла, не знаючи, куди вона заведе мене.

От як ми побралися. Я була бідна, а мій суджений, хоч не багатий, все таки був матеріально забезпечений, одначе ми ні одно ні друге не думали про ті річи. Він змінив мешканє, бо ми обоє, не говорячи про се, однаково хотіли того, він длятого, аби не вводити мене в хату помершої, я — длятого, аби не стрічати ся безнастанно зі споминами про ту, що була мовою попередницею.

Одначе я не була завдрісна і вся віддала ся своєму щастю.

Спершу щастє те видавалося менї безхмарним. Я безконечно любила нашого маленького Альберта, майже з подякою, бо моє щастє видавалося менї до певної міри твором його рук.

Опісля все змінилося. Нараз? Поволи? Не знаю, не можу тобі сказати. Бувають річи, що звершають ся в нас поволи: ми нічого не замічаємо, а робота продовжуєть ся: одного гарного дня вона скінчена.

Знов беруся за сей перерваний лист. Про що я тобі говорила? Пригадую собі: я хотіла говорити про малого Альберта.

Як я могла дійти до того, щоби зненавидіти сю бідну дитину?

Послухай! Прошу тебе, заки осудиш мене, перше мене вислухай!

Треба тобі одно сказати: той малий, повір менї, був занадто похожий на свою матір.

До того ти ще й сего не повинна забувати: я любила першою любовю, всею здержуваною пристрастю моєї молодости; я боготворила мого мужа, він був для мене культом, я була ним зачарована, — признати ся тобі? — він був для мене самою пристрастю! Він був для мене всім!

І так поволи стала я відчувати між нами розлад, якесь незрозуміле для мене стісненє. Я тямлю, що були хвилі, коли мені було соромно любити, так, соромно перед ним задля нього! Мене нагло опановувала соромливість і мені хотіло ся сховати ся перед його зором. Тепер я знаю, чому се і зараз скажу тобі. Наші серця били ся неоднаково! На одушевленє моєї першої любови він відповідав дружньою ніжністю. Ми були істотами, що говорять на різних мовах. От і все. Але се було страшно.

Спершу, розумієть ся, я від сего не терпіла. Як може бідна дівчина, зовсім недосвідна, розуміти що-небудь у таких справах? Віддаєш ся всею душею і щастє здаєть ся таким прегарним після того, як ти вважала себе на віки засудженою на те, аби ніколи не вазнати ніякого щастя.

Впрочім як-раз ти допомогла мені зрозуміти. Тямши ті зловіщі слова, які ти мені якось то сказала і які мене так дуже обурили? Ти впевнювала, що муштини не вміють жити в чистоті, що вони здібні віддавати ся без любови та що повдержність доводить їх до того, що вони вважають себе очарованими женщиною, коли на правду їм хочеть ся лише женщины взагалі. І ти ще додала з тим милим цинізмом, в який ти строїш ся, аби здивувати мене: „Видиш, моя дорога, сего, що нас хотять, ми можемо бути певні перед тим; втім, що нас люблять, ми можемо впевнити ся лиш на другий день“.

Ся фраза раз пригадала ся мені і від тоді вона переслідує мене. Нею все пояснено! Чи не помилив ся п. Лянжоре після цілого року вдівства і фізичної самоти що до характера своїх почувань до мене? Може бути, він взяв за любов просту фізичну потребу і наше одруженє було плодом його помилки. Тепер при спільнім житю правда впливає на верх. . Вона обоім нам ясна, але за пізно і ми від сего терпимо і терпіти-мемо! Терпіти-мемо все сильнійше і сильнійше: він від моєї присутности, яка його томить, від моєї любови, яка йому нащоїдає, а я від його холодности, від його очевидного зусилля бути любязним, ввічливим.

Ввічливим! Чи розумієш ти ціле значінє того слова? Ввічливість любови! О, проклята думка! Вона впила ся в мене, як отруя; я гнала її, та не могла її позбути ся.

Я боролася проти себе самої і говорила собі: „Він холодний, от і все, се вже така в нього вдача“.

Та одного разу я дізналася ся, що його вдача була як-раз противна і що він, як і я, розумів і знав переді мною одушевлене, безумну горячку пристрасти, суцільну, повну любов, любов подібну до моєї.

О горе, в иньшою!

Клену ся тобі, що я нічого не шукала і що лише випадок дав мені знайти листи, писані ним до його першої жінки.

Спершу я не хотіла їх читати і три дні боролася. Я проводила цілі години перед скринкою, отвораючи й закриваючи її і не маючи сили відійти. На першій коверті я виділа моє власне імя, написане рукою Шарля: „Пані Лянжоре...“ Я обмацувала шовкову перевязку, величину вязанки листів і тікала, дрожачи вся.

На конець, розумієть ся, я прочитала їх...

О, ті листи! Вони палили мені руки й очи. Він писав їх під час подорожи і сі щоденні сторінки, до яких він вертав ся по десять разів на день, були означені година за годиною, для того, щоби лучше зазначити постійну, невідступну думку про неї. Читаючи я чула його голос; він не говорив, він шептав: „Ти моє житє, я люблю тебе більше, ніж себе, більше, ніж ти мене любиш... Коли мене заставляють забути тебе на хвилинку, я не живу; коли мене лишають у спокою, я воскресаю; твій образ вертає мені житє... Заки лягти в ту готелеву постіль, я закриваю очи і в уяві представляю собі, як ти лежиш тут і спиш; потім я тихонько приближаю ся, нахиляю ся до тебе, щоби поцілувати твоє супокійне чоло, твої закриті оченята, твої півотворені губки; я цілую їх без кінця: прокинь ся, моя голубко, глянь, я тут! Ти пахнеш чаєм, моя чайна цвѣтко!... Я сїв на краю рова і збирав ягоди, я кріпко стиснув своїми губами ті рожеві ягідки, одначе вони не сказали мені: ще!... Завтра, завтра! Я не знаходжу більше слів, аби виразити свою радість, коли думаю про той поворот; треба-б було плакати...“

Я стілько разів перечитувала ті фрази, що знаю їх на память. Вона також багато читала їх, бо листки сильно вімяті, на них видні

сліди складок корсета, за яким та жєнщина ховала їх на своїм серці, а коли вони з часом прохололи, то се тому, що вона вмерла.

Але ні, ні! Вона жива!

Вона жива, говорю тобі! Вона присутна мимо могили, як була присутна мимо розлуки!

Він іще любить її!

В мене єсть на се доказ, я се бачила.

Що я виділа? Він поцілував її переді мною!

Се було раз вечером. Малий ішов спати. Мій муж, сидячи перед комином, дивив ся в огонь; без сумніву він віддавав ся споминам, думав про неї... Відірваний від своїх мрій голосом хлопчика, що його кликав, підняв він голову з видом чоловіка пробудженого зі сну; поглянув на свого сина і нараз почав його стискати в своїх обіймах, як коли-б йому його що-їно віддали: він стиснув його так сильно, що хлопчик крикнув.

Він поцілував його в очи, розумієш, в оба ока, довгим поцілуєм і коли наступник помершої висвободив наконець свою головку й обернув на мене свої здивовані очи, в нього був вигляд жєнщини: то воскресли очи його матери і я відчула, що їх здивованє було викликанє моєю присутністю!

— — — — —
Тєпер я ненавиджу його, їх сина!

Боже мій! Чи не досить було тих мук, що їх викликає в мнї задрість, без додатку гіркого чутя ненависти і грижі совісти за те, що проклинаєш невинну істоту?

Се страшнє! Моя ненависть, яку я старала ся в початку здавити і заглушити, перемогла мій розум і я не вмю більше ні таїти її ні здержувати! Ту дитину, яку я так любила, яку так доглядала, яку пестила, якої дійсною матірю вважала себе і яка так мене боготворила, — тєпер не можу більше видіти, від тоді, як він став для мене втіленєм помершої. Один його вид або погляд зворушує мене, виводить із рівноваги. Навіть його голос зводить мене з ума, бо я собі представила, що в нього голос його матери, так як і її очи і коли він заговорить, я чую її! Коли він сьмієть ся, то се він наді мною насьміхаєть ся! Коли він плаче, його крик прошибає мене, все моє тіло, як игли, а одначе, ти не повіриш, що мимо сього фізичного болю я відчуваю болючу роскіш, чуючи його крик і плач, бо се вона плаче, вона терпить — і я мщу ся!

Пізнаєш ти мене? Подібна я ще до себе? Як можна так змінитися?

Дитина дуже добре відчула, що я змінила ся і вона також перестала пізнавати мене. Спершу він став рідше шукати мого товариства, опісля почав мене лякати ся, а швидко став мене зовсім уникати. Такі розриви з дітьми і звірятами відбуваються дуже швидко. Він став зовсім мене боятися і тепер тікає від мене.

Його відчуження зробило мене ще більше нервовою і от раз я вбила його.

Його батько був при тім. Він бачив. Не сказав нічого, але страшно зблід. Узав свого сина, обняв його і повів. Сам поклав його спати, а я не сміла ні ворухнути ся.

Я боялась опинитися знов око-в-око з моїм мужем. Я багато плакала. Коли п. Лянжоре вернув ся в кімнату, застав мене в слюзах. Я дуже щиро просила прощення. Він був дуже добрий і успокоював мене лагідними словами. Я сама призналась йому до всіх своїх мук, до причин, які їх визвали, висказала йому все моє горе.

І тут між нашими душами настало свого рода остуджуюче зближене, один із тих занадто наглих конфліктів, після котрих люди стають ще дальше одно від другого, дальше, ніж були перед тим. Щось порвало ся. Що? Ілюзія, очароване? Він ясно читав у мині, як я читала в нім і ми виразно бачили, що між нашими душами нема вже спільности.

І все те ізза тої дитини!

Він не винен, але я не можу не відчувати злоби супроти нього. Чи-ж се моя воля любити або не любити? Ти відчуваєш, тебе болить, ти кричиш. Щось у мині кричить проти тої дитини, що являєть ся тією жінциною і хоч як я вговорю себе, хоч як попадаю в розпуку, — з кожним днем робить се більше страшним, більше фантастичним: тепер у моїх очах він уже не просто пригадує свою матір, але став її втіленням, розумієш, він став нею, нею самою, тою другою, що стала причиною того, що мене не люблять, що перешкаджає мені бути любленою, що вічно буде перешкаджати сьому, він став помершою, що зробила мене вдовою!

Може я збожеволіла? Нехай! Одначе що робити, коли я не можу бути иншою? Я чую, що нема ніякої надії, що все розбите і се обурює мене! Чи я не мала такого самого права на щасте, як і тамта? Я його не шукала, мені його принесли і ска-

зали: „Се твоя доля“. І я повірила й віддала ся йому вся, а тепер, Боже мій, я одинока, більш одинока, ніж перед тим, бо я була вже щаслива, думала, що сильно держу те щастє, яке тепер тікає від мене!

Пожалій мене!

Цілую Тебе.

Люїза.

Моя дорога, як довго я не відповідала тобі!

Ти питаєш, як я живу? Погано: терпіне вчинило мене страшно вразливою на все і нервовою. До того додай, що я тепер іще боюсь, чи не вагітна я. Я ще не зовсім сього певна, але та думка вже зворушує і мучить мене.

Впрочім се вже порішена справа: мене все турбує і я бою ся всього, що лише впаде на думку. Про що-б я не думала, все бачу в темнім сьвітлі. Я не сплю: забуваю ся і нагло прокидаюсь. Нічю в моїй голові вертять ся думки бистро-бистро; вони біжать, міняють ся, наповняють мене горячковим зворушенєм, я шукаю способів проти мого горя, думаю як би устроїти наше житє, укладаю умови, які могли би вернути спокій моїй душі, представляю собі драми, в яких я проявила би прекрасну великодушність, яка заставила-б того, що лежить рядом зі мною, полюбити мене. Я уявляю собі всякі дурниці: романи, розбите корабля, я спасаю його сина і говорю, приносячи його батькови: „По части завдячуєш його й мені, люби-ж і мене“.

Одначе всі ті чорні річи, про які я мрію ночами, ніколи не трапляють ся в день і коли я рано вертаюсь до буденного істнованя, мої нерви напружені, змучена думка все ще крутить ся, нічна втома робить для мене дні сумними і ніхто не приходить до мене.

Вони в праві, бо я дуже роздразнюю ся, але наслідком того я стаю ще більше сварливою. Я дуже добре здаю собі з того справу, що всі довкола мене не добре себе почувають; я заражую своєю недугою і зовсім справедливо, що мене уникають; я хотіла би знов стати доброю, лагідною, і не можу! Я занадто терплю, я трачу голову! На мене находять наглі напади гніву, від яких в мівку лишаєть ся страшний біль.

До того тепер мене переслідує одна думка, яка вертаєть ся, скоро лиш прогоню її. Я говорю собі: „коли-б так дитини не було!“

Тоді я уявляю собі спокійний дім, жите в двійку і знов виборену любов і супокій в моїй душі...

„Коли-б так дитини не було!...“

І мені хотілось би, аби він щез, той живий портрет помершої! Мені так сего хотілось би, я так сего хочу, що... се страшно. Я боюсь себе і тої невідчипної думки.

До побаченя. Пиши мені хоч деколи.

Твоя подруга

Люїза.

Дістала твої листи, дорога моя. Дякую за ніжні слова, за твою добру дружбу. Дуже тобі вдячна, що ти стараєшся дати мені пораду, але вона ні на що, бачиш, а при тім дуже небезпечна. Представ собі лиш ті нові нещастя, які ти могла-б навести на моє сімейне жите, коли-б мій муж прочитав ті фрази, в яких ти стаєш в обороні дитини його першої жінки. Можна подумати, що ти переконуєш мене, аби я не вбивала того херувимочка. Боже мій, яке се страшне! Невже-ж мої нещасні листи могли тобі дати таке понятє про мене? Спали їх як найшвидше в такім разі, так, аби з них нічого не лишило ся! Правда, що ти їх спалиш? Кинь і сей лист в огонь і не будемо більше говорити про мої клопоти, коли я так зле описую їх...

Цілую тебе.

Люїза.

Р. S. Тепер я переконала ся: я вагітна. *Л.*

Дорога, моя дорога, я брехала тобі, соромно брехала, коли шість місяців тому назад обурювала ся против занадто справедливого підозріння, протестувала против занадто розумних рад. Коли я просила тебе поцалити мої листи, то се для того, аби знищити докази і я докоряла собі за те, що писала, бо я вже ступила на шлях злочину.

Я лякаю тебе? А, коли ти дізнаєш ся про все!...

Я прикликала смерть, низько, тишком, зрадливу смерть, що приходить тайком і прикликала я її нічим не ризикуючи. Ти і представити собі не можеш, до якої міри була я мерзенна в своїм поспіху, а тепер я хочу сказати те, хочу, аби ти се знала, аби карати себе перед кимось і не нести більше одній тягар тайни, що занадто мене пригнітає. Відповідж мені швидше, чи я могу сповідати ся перед тобою? Мені так сего треба. Після переслідувань

думки про вбійство мене тепер переслідує грижа совісти! Ах, яка я нещаслива жінчина! Клени мене, але пожалій!

Люїза.

Добре, я все розповім, коли зможу.

Богато тижнів я боролася. Я не думала, не могла думати ні про що крім того. Та думка переслідувала мене кожної хвилини. Я рушала ся, як у сні і всі замічали мою розтріпаність.

Ніхто не думав приписувати мої дивацтва початкови вагітності, бо ніхто про се не знав.

Одначе одного дня мому мужеві прийшло се в голову і він почав мене розпитувати. Та я перечила сему дуже енергічно, майже гнівно.

— Ви, мушцини, дійсно дивний народ. Чи в нас не така душа, не такі почуваня, як і в вас? Слухати вас, то подумаеш, що всі наші думки залежні від стану нашого здоровля і коли ми сумні або коли розбираємо, що кругом нас творить ся, ви вважаєте нас недужими.

Він не наставляв і всякими способами старав ся мене успокоїти.

Та сьогодні, коли оглядаю ся назад, то здаєть ся мені, що тоді я не сама жила, що друга істота робила за мене, що друга душа жила в моім мізку і управляла моїми ділами. Сей час видаєть ся мені якоюсь темною безоднею в моім житю, я не можу його розібрати, згадую про нього неначе про привид. Я знаю лиш одно: мені було „треба“, аби дитина вмерла!

І так я взяла ся убивати його.

Як? Мені треба було такого оружя, яке не збудило би проти мене підозріня.

І видала ся мені достаточною проста хустинка зі своєю повільною отруєю, хустинка сухітника.

Я сховала її в діточій постелі між сінником і матрацом, під головою і почала дожидати.

Ждала я місяці. Отруя під впливом теплоти маленького діточого тільця робила своє. Так минали місяці, а я дивила ся дожидаючи.

Я ждала без нетерпеливості, була спокійна, як чоловік певний свого.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК XXIV.

11

Сказати правду, в момент довершення сего страшного діла мої руки дрожали і серце моє впало, коли я підклала отрую. Я швидко обернула ся.

— Мене видять!

Портрет його матери, що висів на стіні, дивив ся на мене холодними очима. Я втікла до своєї кімнати. Там вимила руки до ліктів у субліматі, і коли се зворушенє перейшло, я знов стала зовсім спокійна.

З того часу я відчувала лише велику пільгу, добрий настрій в своїм роді, свідомість визволеня. Мені більш нічого не лишилося робити. Природа брала на себе решту. Розумієш? В своїм безумстві я говорила собі: „Тепер усе те мене більше не обходить; недуга являєть ся, де захоче; люди занедужують, умирають, виздоровлюють. Що можна вчинити проти того?“

Такии чином я переконала себе, що я невинна. Переконала? Ні. Навіть і сего не було! Я собі се спокійно сказала. Я не ховала ся за софізми, аби додати собі відваги, побілити себе. Я почувала себе невинною! І я жила дальше.

Чи можливо, аби злочин успокоював і вертав ясність духа? Та се безперечний і безсумнівний факт, що від тої хвилі, як я підложила хустинку, я перестала терпіти. Мої успокоєні нерви не викликали більше горячкових, безсонних ночий; моя заздрість щезла, як заворожена; жите здавало ся мені лучшим, можливійшим, більше доладнім; я стала о много більше м'яккою; навіть хлопчик поволи ставав для мене знов симпатичним і бодай не викликав у мнї злости; мій муж, видячи мене в ліпшій настрою, радів і старав ся знов зблизити ся до мене; я сповістила його про свою вагітність: то-то була радість! Знов, як у перші часи мого замузя, ми весело і приємно проводили в-трое вечери. А я все ждала...

Серед тої дивовижної ясности я раз сказала собі: „Коли малій не занедужає, то значить, йому не судилось умерти і значить, жите наше повинно йти так, як іде, і ми будемо так його далі вести. Коли-ж він занедужає, то тим гірше. Ось як“.

Дорогою такого розумованя я ще більше звільняла себе від усякої відповідальности і складала її на природу, на Бога, лишаючи їм вибір, лишаючи за ними право обвиняти або оправдувати мене, одобрювати або осуджувати мій поступок, і коли вважати-муть, що я не в праві, то вбити недугу, замісь убивати дитину!

Я ждала, говорю тобі, цілі місяці.

Я питала: „Як ти себе почуваш сьогодні, маленький?“

Він почував себе добре.

Вечером я кутала його в ковдру, розправляла його кучеряве волосся, аби кучері не скоботали його й аби він був гарний у сні; він усміхався мені з глибини свого біленького гніздочка очима своєї матери.

Тоді я говорила йому: „Спи гарненько, мій маленький“.

Потім я засувала сітку його постелі, щоб заперти його зі смертю і щоб нічого не пропало.

На другий день рано, коли він будився, я знов питала: „Як ти себе почуваш сьогодні, маленький?“

Раз, пробудившись, він закашлявся.

Се затурбувало мене. Я страшно зблідла і холодний піт виступив мені на чоло. Я вийшла і сховалася в своїй кімнаті. Мені було холодно. Моє серце сильно билось, а опісля завмирало. В мене почалася дрож, а потім заворот голови. Я кинулася на свою неприбрану постіль і боялася глянути на сьвіт.

Ах, не думай, моя бідна приятелько, що се було пробуджене совісти: се був просто страх перед появою смерті і більше нічого. Коли минула та хвиля, я знов попала в свій супокійний стан звірини і рішила: „Бог вибрав смерть“.

Одначе того ранку випало мені піти до церкви і помолитися. Та кожду молитву кінчила я словами: „Нехай станеться божа воля!“

Опісля я знов стала спокійна і знов почала ждати, чи дійсно в дитині проявилися зароди недуги.

Батько спершу не припускав нічого крім простуди. Я-ж помічала. Швидко стали ми замічати, що дитина тає. Вона вянула, як цвітка в вазі. Її шкіра потемніла. Вираз лица став поважний і старечий. Так він іще більше був схожий на матір. На подушці його лице, в рамках із ясных кучерів і в занадто блискучими очима було вовсім лицем женщины. Одначе та схожість не дразнила мене, як перед тим. Я ждала.

Батько забажав порадитися з лікарем і я одобрила сей намір.

Я щиро одобрила його. Сама я не порадила-б піти до лікаря, бо така рада з мого боку була б огидним лицемірством. Але згодилася я на се дуже радо. Чи не дивні такі противорічності? Я вбиваю дорогою найнижшого обману і безкарно. Але грати комедію, жадаючи лікаря—тьфу, що за погань! Се було би нікчемно.

Нехай прийде лікар, коли він хоче і нехай вилічить дитину, коли зможе. Се їх діло. Нехай радять, як самі знають. І я ждала далі.

Лікар сконстатував туберкульозу, приписав добру поживу, супокій, свіже повітря.

Тоді я стала байдужною, але пильною сидухою, що сповняє совісно всі свої обовязки. Я робила, що було треба, я не хотіла вибирати між життям, а смертю.

Я виїняла хустинку, яка стала непотрібною і тепер я ні за що в світі не згодилась би допомогти недузі; всякий злий догляд я вважала би злочином і лише злочином. Я виповняла свій обовязок жінки: доглядала дитини мого мужа чесно, але без саможертви.

Одначе мною одушевляли ся і говорили кругом: „Рідна мати не вчинила би більше“. Сі похвали були мені байдужі, не викликаючи в мнї ні вдоволення, що я ошукала людей, ні сорому за мій цинїзм, ні докорів за мій злочин.

Дійсно, моє безумство, думаю, лежало в тім, що я перестала що-будь відчувати; я втратила свідомість річій.

Ми вняли сітку з постелі і хлопчик спав при отворенім вікні.

Раз, стоячи коло його постелі, я дивила ся на нього сонного: його тяжкий віддих піднімав край ковдри, відкривав губки, личко червоніло. Я оглядала його супокійно і, як уже тобі сказала, стояла, а опісля нагнула ся, щоб лучше бачити.

При сім руху я почула в глибині мого живота різкий удар, немов копненє ногою з середини. Я випростувала ся, положила руку на те місце, де почула біль і зрозуміла...

Моя дитина ворухнула ся! Я стану матіррю! Стану матіррю маленької істоти, ще більше слабенької, яка буде братом сього тихо дрімачючого і вмираючого на своїй постелі маленького.

Тоді я прозріла, мені все стало ясно!

Поражена тим, чого я могла хотіти і що вчинити, осповівши, — так, осповівши від того, що перестала бути божевільною, — я впала на коліна, пригветена моїм тернієм і простягла руки до тої другої матери з шепотом: „Прости...“

Думаєш, що вона простить?

А ти, ти дозволяєш собі писатись мені

твоя подруга Люїза?

Ти мені не відповідала. Чи я викликаю в тебе відразу? Не боронись, я розумію тебе. Прости мені, коли я заколотила твій супокій оповіданнями про мої проступки. Я відчувала таку потребу, дорога моя, почути крик відрази, який походив би не з моєї совісти!

Я ждала твоєї відповіді: вона не прийшла. Тоді я почула себе занадто самотньою. Думала, що кину ся в ноги мійому мужеві і признаю ся до всього.

Я пішла до сповіди і в сумерках сповідальниці розповіла сьвященникові все, як було.

Він сказав мені:

— Бог просьвітив вас накінець.

Він завдав мені замість усякої покути посвятити дні і ночі для вратованя моєї жертви.

Розуміть ся, мені не треба було такого приказу. Я проклинаю своє давнє безумство, але я даром говорю собі, що се була не я, що я пережила напад божевілья, що початок вагітності мабуть помутив мій розум, що в мене нема нічого спільного з тою погордженою, яка могла придумати і виповнити те, що я вчинила... Слова! Все те лише слова! Проступок був довершений, він існує і я придумала його власним розумом і виповнила власними руками! О, вбити маленького в його постелі, коли він спить! Жінчина могла те вчинити, і та жінчина — я! Мені здаєть ся, що я спогадила землю, і коли я випадково побачу в зеркалі своє лице, мене обхапує просто страшена відраза!

Мій муж думає тепер, що я занадто втомляю ся та що моя саможертва переходить усякі границі. Все те тому, що лікар нерозумно сказав, що мені треба дуже берегти ся, що я слаба і що моя вимучена нервова система потребує відпочинку. Коби він знав! Одначе він не може знати, що втома і навіть смерть була би для мене солодка як відкупленє, та що мені мило бачити, як нищить ся моє здоровлє, а рівночасно поправляєть ся поступенно здоровлє маленького.

Йому лучше, знаєш, о много лучше. Иноді я питаю себе, чи не покидає яким чудом мене житє, аби ввійти в нього і відродити його житє. Від сеї думки мені гарно, се неначе прощенє, що сходить на мене від Бога. Цілую тебе...

Люїза.

Після мого послідного листа став ся дуже сумний факт : я привела на свѣт мертву дитину. Ти, що все знаєш, чи не видиш ти в тїм божого пальця? Лікар, бідний учений, представляє собі і твердить, що надмірна втома вчинила мене нездбною переносити тягар вагітності. Ах, яка короткозора людська наука! Не дуже жалїй мене. Я заслужила на те нещастє. Я благословлю караючу мене доброту. Бог справедливий. Я по справедливості відкуплюю свою вину. Я бажала смерті дитини і смерть прийшла на мїй завив : вона ввляла мою дитину. Нехай дієть ся божа воля!

Люїза.

Я дуже терпіла, моя дорога. Я говорила собі : „Ти не маєш права жалувати ся“. Я плакала цілими ночами, сховавши лице в подушку.

Днем, перед иньшими я була спокійна, бо менї занадто соромно, коли мене жалїють, коли мене потїшають, коли мною одушевляють ся. Бо є люди, що одушевляють ся мною і вірять, що безнастанні клопоти і безсонні почи були причиною моєї недуги! Так, єсть такі, а до них належить і мїй муж! Коли вони говорять так при мнї, менї хочеть ся крикнути їм правду і я душу ся!

Нарештї вони зрозумїли, що подібні розговори для мене важкі і звільнили мене від них.

Тепер менї лучше. Я майже сьмію надїяти ся. Зрештою ти не знаєш усього. В нашїм домі мабуть стало ся чудо, одначе ніхто його не догадуєть ся крім мене.

Як-раз в той день, коли вмерла моя дитина, я замїтила в здоровлю другого значне поліпшенє. Не говори, що се припадок. Дай менї вірити, що я плачú свій довг тїй другїй матерї. Я, що спувала мрїї про те, аби пестити маленьку істоту, я злочином позбавила себе тої радості. Я бїльше не хочу, чуєш, не хочу мати дитини. В мене її не буде. Я не маю бїльше на се права. В мене не буде другої дитини крім дитини помершої і від нинї я чую, що він належить до нас обох, до неї й до мене, до мене майже в такїй самїй мїрї, бо його нове жите в божої ласки повстало до певної мїрї із принесеного в жертву житя моєї дитини.

Я попросила, аби в моїй кїмнатї повісили портрет помершої, яку я так ненавидїла. Ся картина висить напротив моєї постелї в повнїм освїтленю і я бачу її. Я говорю з нею.

Та без сумніву подумаєш, що я трохи збожеволіла після того випадку. Може бути. Але те божевіле, коли воно так, радує мене і я остаю ся при нїм. Тепер я люблю другу матір більше, як коли небудь ненавиділа її.

Силою того, що я з нею говорю, я вчинила її живою. Я так много говорила з її очима, що її очи стали мені відповідати. Чи повіриш? Вона, що все знає, не ненавидить мене! Ах, мертві лучші від нас. Видно, що вони бачили Бога!

Можна сказати, що вона простила мені. Одначе чи можливо, аби мати простила убійство своєї дитини?

Вона ніколи про се не говорить. Коли я думаю про се, дивлячись на неї, вона відповідає:

— Все те сон, не треба йому вірити, я йому не вірю, а доказом може тобі послужити се, що я поручаю тобі свого сина: я тобі його завіщаю, він наш, поділім ся ним і заступи йому мене, моя сестро!

Вона занадто добра, та померша, не правда-ж? Вона така добра! Я дуже люблю її. Ти не будеш заздрісна: я люблю її всім серцем за її доброту і в моїм серці вона навіть стоїть перед тобою. Більше, як ти, вона стала мені сестрою ізза нашої спільної дитини, яка чинить із наших двох істот, із мене і з неї — одно.

Коли маленький приходить поцілувати мене, вона усміхаєть ся. Вона щаслива. Вона не заздрісна. Вечером він говорить свої молитви між нами обома, клячучи в ногах моєї постелі, зложивши свої маленькі ручки. І от недавно він просив у Бога щастя для обох своїх матерій. Він видумав те сам, ангелочок! Коли я се вчула, мене опанувало сильне зворушенє, зворушенє таке велике, що я була поражена і попала в утому. Неначе нова кров перебігла по мнї від голови до ніг і тоді стала я иньшою женщиною, прощеною, очищеною словом дитини!

Мій муж стояв також у кімнаті. Не вважаючи на його присутність, я не могла вдержати ся. Я обернула ся до стіни і заридала.

І. Лянжоре надійшов до мене і став тихо говорити мені слова, що не мали властиво жадного значіння, але успокоювали. Я почувала, що він положив мені руку на голову. Нарешті я обернула ся і побачила дитину, що здивовано дивила ся на мене.

Я простягнула до нього руки. Він підбіг до мене і я плакала над його головкою. Я цілувала його і міцно обняла, говорячи:

— Спасибі!

Він не зрозумів нічого, а батько зрозумів лиш через половину, хоч і чув послідні слова молитви. Без сумніву він приписав моє зворушене вразливості педужої. Я ще раз подумала, що в тім сердечнім пориві признаю ся до всього і вже отворила уста, аби заговорити.

Та тут побачила я матір, що з висоти своєї рами дивила ся на дитину, притиснену до моїх грудий, а її очи говорили :

— Не тривож більше життя.

Я закрила очи і се був перший миг чистого щастя, якого твоя бідна подруга зазнала на сім сьвіті.

О, тепер, бачиш, усе закінчено! Ми щасливі всі четверо і будемо щасливі!

Люїза.

II. Коллекціонер.

Ніхто не оспорував у багатого Гольденштока його освіченого смаку в штуці; йому признавали не лише, як многим иньшим, пристрасть коллекціонера або зрозуміне аматора. Крім того володів він тою вродженою здібністю вгадуваня, що висша всего вивченого знаня і проявляєть ся інстинктовим розумінєм гарного. Він чутем пізнавав шедеври, так, як собака чутем угадує дичину і відкривав незвісні таланти. В його галерію попадали перше, заки прославили ся; таким чином він дешево набував найвизначнійші твори молодих артистів. Одначе ніхто не думав жаліти ся, що за дешеvu ціну віддав йому своє найкраще полотно, бо продати Гольденшкови вважало ся чимось більшим як успіх, се значило стілько, що добробут. Бути признаним тим чоловіком, який признавав тільки гарне і ніколи ще не помиляв ся, мало більше значіне, як усі медалі і піднімало ціну на артиста, як се буває в цінними паперами на біржі. Його вибір уважали непогрішним критерієм, а торговці Лондона, Берліна, Нью-Йорка, Чикага, Парижа і Відня слідили за вибранцями Гольденштока, аби й собі по черзі вибрати їх.

Зрештою він був і щедрий в разі потреби і коли хотів набути який твір, то вмів заплатити за нього дорого, навіть дуже дорого, коли було треба, і то платив навіть без жалю. Крім того він не робив гешефтів, ніколи не купував для перепродажі, лише для

збереження і що попало в його галерію, не виходило вже звідти. Се були його гордості — устроїти в себе музей 20 віку, зібрати в ній усе, що єсть славою тої епохи і лишити після себе сей пам'ятник свого еkleктизму і свого багатства. Говорачи про твори, які зібрав, він висловлював ся: „мої твори“, і ніхто ніколи не розпізнав, чи ті слова в його устах були виразом скромности чи хвальби.

Зріст його великого багатства, здавало ся, менше йому схлібляв, та можна думати, що в сїм дїлі він був нещирий, бо коли він і любив штуку як розкіш, то шанував лиш золото, як силу.

Він заробив мільйони на торгівлі консервами і його марка була найбільше розширена в сьвіті. Від Сагари до обох бігунів його імя читало ся на коробках, а в наших часах завзятих пошукувань, караван, місій, кольоній він міг величати ся, що кормить увесь сьвіт. Він і величав ся тим, сьміючи ся своїм голосним сьміхом, що надавав йому вид простодушности, хоч він зовсім не був простодушний.

Його вважали скритим, хоч він усіми способами старав ся видаватись отвертим аж до грубости. Черствий, строгий, сухий в інтересах, безжалісний, він вів переговори, підписував, діставав, перевіряв рахунки і крім малярства не любив нічого й нікого. За його консерви і його музей прозвали його консерватором.

Він відзначав ся, по крайній мірі з виду, незмінною ясністю, властивою тому фахови.

На землі допускав він лише три річи: свій інтерес, свою галерію і закон, т. є. своє право.

Ніхто не міг сказати, аби він дізнавав коли будь якогось зворушення в жалю, горя або навіть із радости. І горе і радости переносив він не рухнувши навіть бровами, немов просто записував їх на біжучий рахунок. Так само не проявляв ніякого співчуття для нещастя иньших ані поблажливости для їх слабостей.

Умер його син одинак.

— Чого ви хочете? Така вже природа!

Один із найбільше відданих йому агентів, помічник і товариш його перших кроків, його приятель, осьмілив ся в хвилі нужди і клопотів узяти з каси суму, яку думав віддати при кінці місяця. Гольденшток казав його арештувати, засудити і зруйнував усю його сімю.

— Чого ви хочете? Такий уже закон!

Його жінка ошукала його і втекла з визначним уже артистом.
— Чого ви хочете? Така вже жінка!

Одначе в с'ім випадку поведенєм Консерватора одушевляли ся і з подивом питали себе: Чи не слід признати в нього велику душу? Він дійсно проявив незвичайний стоїцизм і гарно підчеркнув, що штуку ставить више всього, навіть више особистої злости.

Особливо дивувала його поблажливість біржевиків, які знали його упертість у почуваню ненависти, що він нерав доказував. Вони знали, що Гольденшток усе знайде спромогу пімстити ся за те зло, яке йому вчинили або хотіли вчинити і що навіть на те, аби відібрати сьмілість аматорам зачіпок, він мстив ся страшно і хвалив ся тим.

— Чого ви хочете? Така вже боротьба!

Але за уведенє своєї жінки він не мстив ся. Може се було йому байдуже? Так толкували собі се або бодай думали, що Гольденшток хотів удавати байдужного. Замість безславити артиста, який його осьмішив, він дальше так само одушевляв ся ним; нікчемна зрада не мішала великому таланови.

— Чого ви хочете? Такий уже чоловік!

І так Гольденшток скупував далі твори молодого маляря, не вважаючи на зайвий розхід в наслідок купованя з других рук.

Тай минав час, що заставляє все забувати.

Їх жінка вмерла і купець скористав із нагоди, аби примирити ся з артистом. Се була чудова комбінація, яка назначала йому незвичайно благородну ролю і рівночасно усувала з поміж творця і купця посередництво торговців! Гольденшток вигравав подвійно.

Се було сьвяточне прощенє, чесно дане стисненєм руки при сьвідках. Не бракувало тій сцені ні величності ні простоти, виновник був зворушений... Він щиро любив паню Гольденшток і йому було приємно стиснути руку мужа, який являв ся живим спомином покійної. В дружбі з вдівцем він знайшов потіху ві власнім вдівстві і його ніжність перелляла ся тепер на Гольденштока. Спершу любив він його з любови до його жінки, опісля із вдячності, а наконець із привычки.

А тимчасом, здавало ся, ніщо крім памяти про покійну не повинно було зблизити тих двоє людей.

Клемап Гонто відзначав ся благородним характером, повною одушевленя, ідеалістичною вдачею, нездібною на вирахованє або скриту думку, і мабуть був несьмілий. Поет на стілько, на скілько

маляр, з малярським пензлем і тонким смаком він з'єднав також душу. Вона проглядала з його полотен, осьвітчувала їх; навіть більше, ніж артистичний рисунок і дорогоцінне викінчене додавало краси його творам неясне почуванє; в них було щось такого, чого не видно, лиш відчуваєть ся, неначе-б артист примішав до своїх красок любов і тугу.

Ся поетичність зростає ще в картинах, які він малював по смерті своєї подруги і всі завидючі суперники клонили ся перед ним. Гонто дійсно був безперечно артистом. В творах, намальованих в сей сумний час, він висловив вповні трівожну душу епохи, всю ніжність ХХ віку, а його панегіристи могли в правом сказати, що „такий чистий пам'ятник краси займе належне місце в історії штуки“.

Гольденшток скупив усі твори того генія.

Крім одної картини, проданої до Америки підчас їх гніву, та крім одної менше вартної річи, купленої колись там правительством, банкір мав усе. У своїй галерії присвятив він Гонтови окрему салю, звісну в обох частинах сьвіта під назвою „Салі Гонто“.

Він говорив артистови:

— Я хочу зібрати все, мій друже, всі ваші твори. Думаю, що достаточо доказав вам, як одушевляю ся вашим генієм, неправда-ж? Ви нагородите мене, сподію ся, тим, що не давати-мете своїх творів нікому крім мене. Ми не будемо ніколи спорити і ви дістанете ту ціну, яку самі схочете назначити, коби лиш усе давали мені.

Гольденшток знав дуже добре, що не ризикує, говорячи так, і що Гонто не такий чоловік, аби забажав обловити ся на його рахунок. Одначе із обережности додавав:

— Чи-ж се не щастє для великого артиста видіти всі свої твори зібраними так, що вони складають ся на цілість, дають повне понятє його індивідуальности? Ви належите своїй вітчизні, якій я хочу лишити сей скарб, коли умру.

Одначе в сали Гонто на виднім місці над великою печию з XVI віку лишало ся пусте місце.

Після уведеня пані Гольденшток артист продав до Америки одиноку картину, яку намальював у ті щасливі місяці. „Переображенє“ було чимсь більше як портретом, се була пісня любови. Буллер-Скіт, залізний король із Чікаґа купив той шедевр за шість

чи вісім тисяч доларів. Він, розумієть ся, вперто незгоджував ся відступити його, але се не зражало Гольденштока. Давав за нього двадцять, трицять тисяч доларів, але даром. Аби заповнити пусте місце, хотів Гонто подарувати своєму приятелеви що-йно викінчену велику картину, але банкир не хотів прийняти сього подарунка.

— Ні, ні, милий друже. Се місце пусте з вашої вини, — да-руйте, що я вам се говорю, — нехай-же воно так і лишить ся. Ми назвемо се пусте місце, коли позволите, докором.

Гонто понурив голову. Богач поклав йому руку на плече і говорив далі:

— Ви, очевидно, розумієте, що я вам дуже вдячний за ваш проєкт, але не можу прийняти сього дарунка? Се виглядало би, що ви заплатили мені, розумієте, заплатили мені і ми були би поквітовані, неправда-ж? Ні! Ні! Як би дорого не цінились ваші твори, ся плата була-б недостаточна, мій друже! — Він вложив стілько горечі в проголошене тих обидних слів, що Гонто, обиджений, підняв голову і поглянув просто йому в очі. Очи Гольденштока були мутні, а губи затиснені. Але зараз він став знов спокійним і своїм гучним, довірочним сьміхом додав: — Не попадати- мемо в розпуку і будемо терпливі, мій друже. Ми дістанемо його з Америки, той шедевр! Він вернеть ся, я того хочу! Я можу те, чого хочу! Він помандрував за океан, проте примандрує назад. Не сто- яти- мемо, до чорта, о ціну!

Він не говорив неправди. Два роки пізнійше пусте місце було заповнене, залізний король пристав на пропозицію короля консерви.

— Ой! Ви коштуєте мене мільон, мій друже! Ваші любовні пригоди дорого коштують, неправда-ж? Та се не біда, плачу я, а я маю на се засоби... Ну, ну... Не морщте своїх царських бров. Те, що я сказав, говорив я не думаючи вас огірчити. Допустім, що на сей раз був я неделікатний і невеликодушний. На всякого своя черга. Чого ви хочете? Се кров! Я говорив у хвилі роздразнення. Більше не буду сього і даю вам слово, що в будучности ви почувете від мене лиш один натяк, одинокий і послід- ний... Не розпитуйте мене, се моя маленька тайна і я бережу її... бережу її... — Опісля, щоби прогнати вражине сеї загадочної фрази, — говорив далі солодкавим тоном: — Ви не можете собі представити, який я радий, що на кінець маю картину Буллер- Сміта! Всі твори! В мене тепер усі твори Гонто, всі! — Затирав

руки, а лице його стало румяне. — Я довершив такого діла, якого ніколи не було в світі. Ах, коли-б Рубенс, Рембрандт і Веляскез мали щастя зустріти такого чоловіка, як Гольденшток! На правду я дуже горджуся моїм вчинком, мій друже! Я причіпляю свою славу до твоєї, визначний чоловіче! Ви понесете моє ім'я разом зі своїм у безсмертність, а поети розкажуть роман великого артиста і багатого купця.

Ще через три роки Гонто віддавав усі свої полотна Гольденштокови, який щедро платив. Та швидко артист майже перестав працювати, нарешті стали його опускати сили. Його душа спалила його тіло і те жите, яке він вкладав у свої твори, поволи покидало його.

Він таяв іще два роки, нічого не роблячи, на водах, у горах, в Єгипті, в Провансі, подорожував, худий, згорблений, в тонкою шкєю, окутаний в шаль і своїми запалими очима довго-довго оглядав красу природи.

Гольденшток по царськи прислав йому пачку чеків, аби йому нічого не бракувало.

Одначе Клеман Гонто забажав перед смертю поглянути на свої твори. Банкир дожидав його на залізничім двірці і повіз його до себе, щоб він мав лучший догляд, щоб міг умерти серед своїх творів, оточений самим собою. Свою винахідливу доброту довів до того, що казав поставити постіль умираючого в салі Гонто, якраз против картини „Переображена“, яку зняли, аби розложити огонь у високій печі ренесансового стилю. Шедевр примістили на мольберті і артист став дожидати смерті.

Через тиждень лікар заявив, що його пацієнтові лишається ся жити всього один день, не більше.

Гольденшток відправив усіх і своїми власними руками поміг Гонтови встати.

Вони разом обійшли велику салю, Гонто операв ся на руку свого добродія. Довго стояли перед „Переображенєм“. Виідеалізуване обличє пані Гольденшток усміхало ся до свого артиста неначе кликало його в того світа. Міліонер похитав головою. Умираючий вернув до постелі.

— Я бачу, — сказав він, — се гарно. Коли одною ногою стоїш у могилі, оцінюєш із далека, без хвальби, без скритої думки. Тепер я переконаний, що воно гарне. Я лишаю щось по

собі. Я можу вмерти. — Своєю вихудлою рукою стиснув він руку Гольденштока і прошептав: — Дякую!

Але сей кликнув:

— Не дякуйте мені, до чорта! Я не хочу, щоб ви мені дякували! Вам ні за що мені дякувати! Те, що робить Гольденшток, робить для себе. Чого ви хочете, в тім моя приємність.

Із середини кімнати глядів він на стіни.

— Всі твори Клемана Гонто!

Він засьміяв ся.

Поміг артистови знов лягти на постіль і сильною рукою кинув до печи дубове поліно.

— Ви бачите, що я доглядаю вас, мій милій.

Артист, що вже почав був важко дихати, відповів:

— Ви добрі.

Король консерви розреготав ся. Тоді бідний великий чоловік, лежачи на своїй постелі, слабо протягнув ся. На подушці жовтіло, виступаючи із білих простирадл, його лице, а обома руками, піднятими до плечий, він стискав простирадло і видно було лиш кінчики його сціплених пальців.

Він сказав:

— Я більше не встану.

Гольденшток сів біля його голови.

— Ні, великий чоловіче, ви більше не встанете. Не творитимете більше шедеврів і не зводитимете більше чужих жінок і ніколи більше не позволите собі на розкіш понизити тих, хто сильніший вас! Ні, великий чоловіче! Не відповідайте, се вас утомить...

Знов залив ся голосним реготом, що гучно відбивав ся в пустій сали. Опісля встав.

Гонто занепокоєний старав ся зрозуміти. Його ноги рушали ся в глибині постелі. Гольденшток надійшов до печі і схилив ся, аби поправити дрова.

— Я обіцяв вам лише ще раз поговорити з вами про те нещасне діло. Здасть ся мені, що тепер пора, неправда-ж?

Гонто не рушав ся. Гольденшток знов наблизив ся до нього.

— Ви пригадуєте собі, мій друже, що мені треба передати вам тайну. Я прирік се, і я додержую своїх приречень... Ви, здасть ся, дуже зворушені і віддихаєте важко. Успокойте ся. Я підижду хвилину. Все таки вам лишило ся жити ще цілу годину, до

чорта! — Він вляпив свої очі в умираючого. Помовчавши, говорив далі: — Ну, тепер вам ліпше?... Ви були чоловіком геніяльним, але, бачите, занадто буяли в світі мрій, а не здавали собі як слід справи з могутності золота. Ви се зрозумієте, але трошки за пізно... Я володію, несправда-ж, усіми творами, безсмертними творами Клемана Гонто? Ну, я знаю, що мені не стає одної картини, безвартної, банальної річи, набутої правительством і коли про вас по ній судити-муть, то се буде несправедливо. Бо правду сказати, милий друже, коли б по вас лиш те лишило ся, то ви представляли би перед грядучими поколіннями дуже нужденну фігуру!... — Гольденшток розреготав ся ще голоснійше, як звичайно, помовчав, віддихнув і говорив далі: — Ну, так от що: все иньше я спалю, мій друже.

Умираючий, блідий, непорушний, уже майже задубілий, глядів просто перед себе. Дубове поліно в ренесансовій печі горіло ярким полум'ям. Гольденшток вийняв із кишені камізельки ніжик у золотій оправі.

— Ви взяли в мене мою жінку, так вам подобало ся; я беру ваші твори, так подобаєть ся мені. Що, дорогий? Усі ваші твори! Пф!... Полум'я, дим, поганий запах — от і все, що лишить ся по вас. Слуги повідчиняють вікна, аби зробити продув і ви щезнете в нім в лиця землі!

Клеман Гонто не рушив ся.

Боячись, що він уже вмер і не чує його, Гольденшток надійшов ближше.

Умираючий іще дихав. Гольденшток схилив ся і говорив далі просто йому в лице.

— Не думайте, що я лише похваляю ся. Моє слово вірне, — се знають у торговельнім світі. Я вчиню так, як я тобі сказав, дорогий мій, і то ще сьогодні вечером, я заплатив! Мої цяцьки належать до мене! Я чиню з ними, що хочу. Я заплатив!... Що про се скаже світ? Скаже, що Гольденшток метить ся, а та наука може придасть ся на щось. Я не все страчу. А яка рекляма, мій дорогий?

Він відійшов від постелі і приступив до „Переображення“.

— Чого ви хочете? Се моє право.

Голова Гонто поволи повернулась і він побачив банкира перед шедевром, як замахував ся ножем, якого вістрє ярко сві-

тило; побачив, як сталь влізла в угол полотна і пройшла з шумом вздовж рами.

— Гляди!

Богач стріпав перед ним сею м'якою і плоскою річю, що шелестіла як мокрий фартушок.

— Се коштує мільон! — крикнув. — Мільон горить! Але яка рекляма!

Він кинув полотно в огонь. Лице артиста, бліде мов у статуї, неначе скаменіло, його очи помутніли.

Гольденшток підійшов до постелі і трохи нахилив ся, аби послухати. Йому здавало ся, що ледви замінний віддих виходив іще з уст великого артиста. Може його очи не перестали ще видіти?

Швидко вирізав друге полотно, всі полотна і покидав їх в огонь. Робота тягла ся довго.

Але до її кінця Клемана Гонто вже не стало.

Переклав

олл. словинський

Галицько-руське письменство 1848—1865 р.

Уваги й спомини Остапа Терлецького.

VI.

Та оживлений народній рух, переданий в Україні Галичині, і розуміє ся, головню Тарас Шевченко не лиш показав молодшому поколінню галицькому спосіб, як брати ся до освободження народа, не лиш підніс його в власних очах і з інстинктивного потягу до народа зробив зближене більше свідоме, але й у прикладі до галицьких відносин підніс значінє і внутрішню вартість народніх руських змагань. Передовсім у відношеню до Поляків. Не без підстави закидували доси Поляки галицько-руським патріотам культурну низшість їх політичних ідеалів, вузкоглядність і убожество їх літератури. І хоча те згірдне відношенє наших противників різко кололо нас у серце й будило лиш більшу неприязнь до них, то все таки нікуди було правди діти, факт лишав ся фактом, хоч як був гіркий. Тепер наше положенє морально сильно піднесло ся. Не лиш вони одні вміли проливати кров за народню свободу. Проливали й ми її і більше як вони і за кращі як їх ідеали. Тепер мали і ми геніяльних письменників і поетів, що не лиш згадували про нашу колишню славу, про наші криваві борби за самостійність народа, але й ті славні спомини навязували до живих питань теперішности, загрівали до дальшої борби за правду і волю і чаруючими красками малювали недалеку щасливу будущину народа, яку вибороти мали власне ми. Не лиш рівними, але далеко висшими

чули ми себе тепер над Поляками і їх ніби-то демократичними змаганнями.

„Що-ж ви на все те скажете, вельможні пани Ляхи?“ запитував їх у Вечерницях 1863 року головний представитель тодішньої молодіжи, Грицько Будеволя. „Чи все-ж вам таким сьмішним здаватиметь ся, коли-б ми замість Міцкевичевих шляхоцьких епопей слухали сумних Тарасових дум? А коли так, то ми собі міркуємо, що той ваш сьміх не йде вам із серця, не походить із радощів, а трохи гіркий мусить бути. Ви бо видите, що вже не довго устоїть ся ваша брехня на нашій землі проти сьвятої, непорочної правди; ви міркуєте, що коли ми витаємо в наших селях праведного нашого батька-пророка Тараса, то вже не сьнять ся нам ніякі московські цяцьки, не бажаємо добра для себе в ніякому поганому деспотизмі, хоч би се був і сусідньо-славянський, а бажаємо волі, ще кращої від вас, кращої по правді, бо не хочемо дурити сьвіт, що ось ми буцїм спокохали свободу, а душимо бідного брата, де по гаразд власть ся; ви вже вбачаєте, що робота нашої рідної України — се не робота для якого поганого вконтентованя (як у вас панства!), а для цілого сьвіту... Тїште ся, доки ще у вас сваги на нашій землі і величайте ся і вашим всесьвітнім мучеництвом і народолюбством і волею; бо незабаром, коли ту сьвяту ідею, для якої посьвятив Тарас і свою душу і своє житє, порозуміє у нас всяка людина, як до тепер порозуміли її наші молодята, — то й тїшити ся вже не буде гаразд чим; і дасть Господь, зі Львова який одинокий пустельник занесе до Варшави недобру вість, що „literacka czynność u nas żadna“, як то тепер Tygodnik-ови Illustrow-аному ваші братя з рідної нашої України дописують! Пишіть іще й про нашого батька, що се „Гайдамака“, „піяк“ і чорт-зна-що, бо коли, як ш. Горжалчинський каже, „sały świat uczci wieśniaka-poetę“, тоді вже не буде сему пора... А як ви може схочете на те доводів, то ми вам на тепер скажемо тільки одно. Зробіть ласку, витолкуйте нам, яким чудом стало ся, що ми, молодята, не знать звідки так щиро приголубили безсмертного Тараса, що піддали ся під його закони, що огласили ся за його дїтий, що спізнали тільки в однім наше спасїня т. є в щирій роботї для добра нашого бідного народу? Ні не чули ми за се ані словечка дома, ані словечка в школі, а підшептачів піяких до нас Тарас не вислав, щоб нам про нього і про нашу сьвяту правду говорили. А від чого-ж се стало ся? Знаємо, ви зараз готові

з відповідею, що „młodzież olśniona kozackimi dumkami marzy o samoistnej Rusi“, як то вже у ваших газетах написали. Як то вам усе кумедно здасть ся! Чому не роздивите ся ліпше, чому не прочитаєте з більшою увагою Тарасові пісні? Там ви знайшли-б такі слова, що: „козацька Україна на віки, на віки заснула,“ що: „козацтво не вернетця“ і иньше. А як би до того ще заглянули до нашого Куліша, то й таке там прочитали-б: „Ані козацтво, ані гетьманство нас тепер не вдовольнило-б, а громадські порядки освітою добувають ся“, що „наша доля не позад нас, а перед нами, ясна як сонце, аби ми тільки її всею громадою дослугували ся.“ От видите і ся ваша думка — чиста брехня! — Пождіть, ми скажемо вам властиву причину тої появи. Ото сам Бог дунув животворним духом в наші молоді душі, щоб ми спізнали в Тарасі нашого народнього мученика, пророка і добродія, — ото він сам наказав, щоб ми вступили на ту дорогу, котру він Тарасовими устами для нашого народу назначив; ото він сам нам натякнув, щоб ми в Тарасовім співі почули запізнану нашу народню правду, в його голосі почули голос заморгильний наших старих батьків. Ось вам властива причина...

Тай борба Поляків за їх мниму свободу народню показала ся тепер молодому поколіню в зовсім иньшій сьвітлі. Становище, в якого публіцистика руської молодіжи тепер стала дивити ся на ту нещасну революцію, дуже понизило моральну високість бутних польських революціонерів в очах кожного чесно мислячого чоловіка. Бо не за свободу свого народа, а за панованє над другим, руським народом Польща тепер проливала кров. Молоде поколінє руське мало в особі Ксенофонта Климковича дуже розумного і ясно мислячого публіциста, який безперечно належав до найдібніщих публіцистів у Галичині без ріжницї народности. Він то й пояснив у Меті 1863 року становище Русинів до польського повстаня в статі „Становище Руси супроти лядсько-московської борби“. Вийшовши з того, що польська ворохобня знайшла собі великі симпатії в Європі, він каже:

„Нам треба перше всього пояснити, поза-кілько сей вирок, що в теперішньому лядсько-московському спорі правда по стороні Ляхів, єсть справедливий. Придививши ся до нього близько, не можна ніяким способом безусловно йому притакнути, а тоді вже зовсім ні, як би показало ся, що публична європейська опінія представляла собі в сьому питаню лиш одних Ляхів яко народ бажа-

ючий для себе волі і лиш одних Москалів яко народ, чи яко правительство, котре душить волю одних тільки Ляхів. Як би се так, що тут заходила-б справа між двома народами славянськими, лядським і московським, із котрих перший бажає свободи, а другий топче свободу, тоді й не трудно-б рішити, по чийй стороні правда. Видить ся нам, що тоді не знайшлося би народу в Славянщині, которий не вступивсь би за обидженого слабшого брата. Но діло не те. Лядсько-московський спір не єсть справа двох народів, страждущого і гноблящого; єсть то спір двох геґемонів славянських над третим братним народом. Один з тих геґемонів, силою душий, переміг було давно геґемона слабшого, володівшого над людом третим, і панує однаким побитом над знівеченим геґемоним і над його гельотом. Знівеченому геґемонові надоіла вже його гельотська доля; він рветь ся за волею так само, як колись то від його рвав ся неволений через нього народ руський. Отсе єсть граничня точка, до котрої сягають іще симпатії славянських народів для знівеченого геґемона, а навіть симпатії колишнього його невольника. Но Ляхи переступають сю граничну точку; борючися за свою волю обявляють вони, що для них нічого не значить воля без панованя і що границі їх панства мусять сягати по край того люду, которий колись-то всіма силами во своїми панами боров ся, а з которим вони до нинішнього дня не хотять помиритись. Се коротка, но вірна характеристика лядсько-московського спору: єсть він зовсім геґемонської натури...“

Здираючи таким способом облуду маску свободи з лица польської революції молодше покоління руське муєло схарактеризувати відношенє свого народа до обох братніх народів славянських і вияснити, о скільки се було можливе при сій спосібности, свою національно-політичну програму. Се й зробив автор у дальших уступах своєї статі. Яка-ж діяльність руського народа серед сих обставин? питаєть ся він і відповідає, що вона лежить у скромніщих границях. „Хіснувати зі всіх спосібностей, які народові подає його теперішнє положенє політичне, в ціли дальшого народньо-політичного розвою, працювати невтомно над просьвітою цілого гурту народнього, щоби відзискати опять із самого народнього кореня ту силу, котора через відступленє його вищої верстви затеряла ся, то єсть сама переднійша й головна задача тих людей, которі сей народ і його діяльність репрезентують; а той обовязок вкладає на них загально-людський поступ і людська осьвіта, которими вони

гурт свого народу випередили. Найменше-ж може бути задачею сих заступників народних, думати вже нині о відбудованю якої політичної особиности, або навіть, слідуючи за приміром лядської акційної партії, брати ся обіруч за таке діло, не знаючи, що на те скаже народ, або й знаючи, що народ тому противен. Виконати совісно задачу теперішности, а не брати ся до діл призначених до сповнення часам будущим, то єсть головне правило, которе поступова часть руського народу ніколи з очей не спускає. Сего жадає від неї свідомість реального патріотизму, которий один зберегає народи від таких нещасливих подій, які від цілого майже столітя навіщають народ польський, а приспоряє народам щасливішу долю.

„На якім же праві,“ каже автор далі, „опирають Ляхи й Москалі свої претенсії до руського народу? Обое опирають їх на двоякім праві, природнім і історичнім... Ляхи яко народ не мають до Русинів яко до народу так само як і вони самостійного, ніякого природного права. Їх претенсії єсть чиста напасть... О історичному праві Польщі яко держави не може бути й гадки, бо Польща яко держава вже нині не существует на світі. І Москалі яко народ не мають того природного права до Руси, що до Архангельської або якої небудь иньшої губернії, де живе народ московський...“

„Від усіх прочих в тім спорі не замотаних людей славянських ожидати належить найбезстороннійшої справедливости в оціненю природних прав народу руського і його справедливого опору проти гегемонічних претенсій до него народів лядського й московського. Кілько ті оба народи своїми несправедливими претенсіями від найдавніщих часів завинили, сего вчисляти не будемо; була би то дуже невдячна праця, котру й так уже публіцисти сих обох народів, уважаючи нас Русинів яко свою власність, а кривду, котору ми то від одного то від другого поносимо, неначе їх людови висьвідчену, аж надто ясно висьвітили. Хто хоче знати, чим проти руського народу завинили Ляхи, нехай тільки читає собі письма публіцистів московських, і на відворот. Лядська журналістика аж так далеко загоняєть ся, що навіть деяке добро, за часів московського панованя Русинам висьвідчене, як н. пр. звівечене унії, в темнім світлі для того тільки представляє, що тим звівечена вікова, хоч і недокінчена робота в часів лядського над Русею панованя; а ворохобний уряд лядський єсть навіть на стільки наївний, що в своїх відозвах, завзиваючих Русинів до уділу в те-

першнім повстанню, виступає з обіцянкою, що унія назад повернеться!...”

„О руськім народі скажемо лиш тільки, що він... не тільки що змоги, але й ніякої охоти до відбудованя Польщі в історичних границях не має, хоч відбудованю її в природних границях, т. є як далеко польський люд сягає, противен не був би. Сей стосунок руського народу до задуманого Ляхами відбудованя Польщі конечно би їм узглядити і свої гегемонічні претенсії, хоч се їм і дуже прикро прийшлося би, зовсім раз на завше пожертвувати. Тоді тільки зискають вони опять для свого патріотизма реальну підставу, тоді тільки вони увидять усю величину праці, до якої їм ще взяти ся треба. Що й як вони тоді робити повинні, сього обяснити їм не будемо. Зробимо тільки сю примітку, що найліпше було-б їм ступити на сю саму дорогу, на которій Русини їх уже кількома гонами випередили, т. є взяти ся з першу за просьвіту свого люду, зискати його довіре і таким побитом вирівнати сю пропасть, яка роздерла народ лядський так, що нема сьому приміру на всю Славянщину, — пропасть між шляхтичем і хлопом. Тую пропасть становить ненависть; ненависть єсть скуток — глядіть за його причинами! Друге єсть: не дати себе знімчити в Познанщині, розбуджаючи в люді, як роблять Чехи, скрізьньою просьвітою самовіжу народню, а буде то вдячнійша праця, як забажане зляшене Руси...”

„Московське абсолютне правительство своїм поступуванем проти руської народности доведе діло, не дай Боже, туди, куди довела Польща: до борби народньої, одному й другому на погибель. Нехай Москалям не здаєть ся, що руська народність занадто ослабіла, щоб коли будь прийти могла до якогось значія в мирі політичнім і що памятни слова чеського патріота Гавлічка о потребі для люді славянських такої держави як Австрія єсть пуста фраза. Австрія єсть — і треба тільки одного зоркого політика, которий, уторопавши її славянське посланництво, зумів би похіснувати ся національним прінціпом, піднесенім нині між Славянами до найвишого значія, похіснувати ся федераційно-автономними засадами люді славянських, ...щоби в нарочну пору зробити з Австрії сю осередню точку для Славянщини, яку московське правительство для славянських народів знайти не вміє на востоці. Ся пора нагодилась би може при першім зворушеню руського народу, яке при тенденційнім гнобленю його народности на великий розмір

закипів й прочих Славян проти Росії заворушити могло би; а тоді лиш і треба докинути на вагу Славянщини тих 15 мільонів руського люду, щоб їй можна, з виглядом на успіх, стати до борби проти сіверного гегемона... Одною з причин лядсько-московської борби... єсть власне та околичність, що питанє руської народности в Росії до нинішнього дня не рішено. Як би московське правительство не приймало собі за задачу омоскаленє Руси, то нічого-б сьому було її лякати ся. Но тому, що воно сеї задачі держить ся й ніколи її покинути не хоче, видить ся народ руський природним ворогом, готовим кожної хвилі до союзу з Ляхами. Таке предположенє єсть зовсім мильне, бо вороже становище Руси буде тільки наслідком московського поступованя, опертого на тім мильнім предположеню...“

„Не знаємо напевно, коли й яким способом розв'яжуть ся се питанє руське, але й не буде то пуста вичванка, коли скажемо, що розв'язка сего питання, яким небудь способом вона не наступила-б, принесе великі наслідки для всеї Славянщини. Руський народ єсть і тепер причиною великих подій в Славянщині, іменно причиною борби двох народів, которі досі бють ся над тим, кому з них доведеть ся, оперши ся на силі руського народу, заняти гегемонічне становище між Славянами. Мисляща часть руського народу, знаючи хорошо його стосунок до сторін спорящих і стосунок тих сторін між собою, придивляеть ся супокійно тій борбі, в которій він зовсім не завинив, ані навіть їй запобігти не міг би. Ляхи й Москалі бють ся без відомости Русинів, которих не признають обоє. Який небудь кінець візьме теперішня борба, то неприготованими він нас не застане. Но поки-що не бачимо ще ніякої потреби участувати в плянах революційних, все одно лядських чи європейських, або бавити ся ідеалом якоїсь нової політичної системи на свій щот власний. Поки-що ми, Русини, бачимо перед собою велику працю около народньої просьвіти і оддаємось їй в такій мірі, яку при теперішній системі правленя в тих двох державах, котрим судьба нас підчинила, для себе находимо, не памятаємо завше й на те, що наше місце зайве, що наша доля не в-заду нас, но перед нами, і що ми тоді аж доберем ся до неї, як займем своє місце в сем'ї славянській.“

Скоро отже, ще, так сказати, в пеленках, серед праці над внутрішньою організацією, над виясненєм свого положеня до народа молода народна партія мусіла під впливом історичних і політичних обставин ясно і виразно виложити свої державно-політичні погляди

на відносини до сусідніх народів славянських. Не можна заперечити, що се було конче потрібне, хоч воно фатальним способом звертало публичну працю більше розвинутих людей серед молодіжі на питання теоретичні, а відвертало від справ практичних, котрі більше як що иньшого могли скріпити молоду партію.

Ще більшу увагу звернули на себе відносини молоді партії до старшого покоління. Уміркований тон, що панував у перших часах Вечерниць, не дав ся довго утримати. Ві всіх питаннях уже порушених дотеперішними провідниками народа, а также і в справах, які приносив із собою дальший розвиток публичного життя у нас і на Україні, чим раз яскравіше стала зазначувати ся різниця поглядів, котра тим більше мусіла розширювати ся, бо провідники старшого покоління вже само істнуванє неоднакових із їхніми поглядів уважали майже непротимим бунтом проти свого авторитету.

Але що-ж було діяти? Під впливом ідей, які знайшли собі приступ в Україні, під впливом троха близької знайомости з історією власного народа всі змаганя старшого покоління видали ся страшенно мізерними і половичними. Половичність показувала ся особливо в головнім питаню, піднесенім старшими провідниками, в питаню обрядовім. Справа очищення грецького обряду від латинських примішок мала не тільки виключно церковне, але й народно-політичне значінє. Очищуючи обряд провідники старої інтелігенції хотіли тим самим очистити нарід від примішок польського впливу і вернути йому колишню чисто-руську владу. Але хотівши се зробити, — хибаж доста було очистити обряд? Хибаж сама унія не була найтяжшим слідом польсько-єзуїтського впливу? Аджеж не за унію робив нарід український свої революції, не за унію бороли ся церковні брацтва православні на Україні і в Галичині, не за унію боролася хоч би й сама Ставропігія львівська. Навпаки, — кров руська проливалася не за, але проти унії, і в тій борбі проти унії а за віру православну Галичина поставила таких знаменитих борців, як Йов Борецький і иньші. Молодіж не дивилася на церковні традиції і переконаня теперішнього галицького попівства, наскрізь уніятські, але брала річ зі становища патріотичного, і з сего становища питала: чому-ж не потягнути консеквенцій, котрі сама історія піддає руському патріотови, і взявши ся до рішучого освободження народа руського з під польського впливу не кинути всю унію і не вернути до віри православної?

Гадка ся була така природна, і так напрошувала ся сама собою, що знайшла навіть по часті вираз у поетичній літературі. Між тим, що мало вернути народови батьківську волю і славу, було також і повернене Галичини до православної віри. Федькович надіяв ся, що вернеть ся вона до Галичини з Буковини. В віршику „до Олекси Чернявського, що збудував міст на Черемши в Ростоках“ пише він :

Мости, брате Олексіку,
 Мости ти мій друже,
 Єднай нашу Буковину
 З Червоною Русев!
 Най Черемош зацінений
 І чорний і білий,
 Із братію, із руською,
 Нас більше не ділить.
 Най возьмем ся однов силон
 До одної справи:
 Добувати батьківської
 І волі і слави.
 Най загостить з того боку
 На наше подвіря
 Руська щирість, а від нас знов
 Православна віра
 Най вернеть ся в Галичину,
 Най засьвітить ясно,
 Щоб римського Антихриста
 Туманища згасли,
 І знов правда повернула
 На тамтой бік в гості —
 Все по твоїм, пане брате,
 По тисовім мості.“ (Вечерниці 1863, Ч. 14.)

А в поемі „Новобранчик“ автор жалує смерти нещасливого вояка-Русина, бо він не побачить, як незабавки вернеть ся гаразд і свобода на руську землю, як „у Львові на церкові по Ляхах задзвонять і поклоня-сь Господеви до Єрусалиму.“ Але сі православні симпатії швидко розвіяли ся, коли галицька молодіж побачила, як православне духовенство на Україні з ненавистю стало на поперек народнього руху і народньої просьвіти. Від го-

лосів, що доходили з України, від кореспонденцій напечатаних у Вечерницях і Меті 1863 року бурило ся серце кожного патріота. Не лише православні семінарії замість щирих слуг Христових і народніх патріотів виховували самих п'явок і кровопивців народних, але саме православне начальство духовне, сам митрополит київський, об'їжджаючи епархію, рукою власною розганяв у місточку Мошні школярів із школи пастирським посохом. Сей же сам митрополит наказував залежним від нього попам писати доноси на народніх учителів, що вони п'яничать, ведуть безпутне життя, бунтують селян проти панів; і вислав циркуляр до попів, щоб вони не давали читати хлопцям книжок писаних по українськи і щоб відбирали ті українські книжки, які тільки будуть у селі. І почали православні попи говорити до народа казаня, що книжки писані своєю мовою — єресь, що правдиві книжки пишуться тільки по московськи, — а далі почали силою відбирати українські книжечки у хлопців, як у містечку Іванкові, в селі Самгородку і в багатьох иньших. Навіть казаня не позволено говорити по українськи!

Ні, ні, не за таку православну віру боров ся нарід український. Українська православна церква була громадська, народня, демократична, в якій нарід через брацтва церковні сам управляв своїми церковними і народньо-просвітними ділами, в якій піп був слугою громади, а митрополит стояв під надзором брацтв і не смів поривати ся на народні права. А теперішня, урядова православна віра була такою самою ознакою політичного підневолення народа, як і галицька унія. Чи-ж варт було заходити ся, щоб одно ярмо міняти на друге?

Стало ся отже, як і муїло стати ся: не могла молодіж симпатизувати з положенем руської церкви в Галичині, але не могла симпатизувати також з її положенем на Україні. Її запал церковно-патріотичний скоро остиг і мав лиш ту користь, що показав ясно як на долони, що упослідженє народньої церкви в Галичині і на Україні єсть тільки конечним наслідком народньо-політичного упослідження, і щоб усунути наслідки, треба перш усього усунути причину. Коли нарід у своїх питомих руках держати-ме свою політичну долю, то потрафить і церковні діла упорядкувати так як схоче. А підневоленому народови переміна унії на православіє який зможе принести пожиток? А чи уніятський обряд буде меньше чи більше занечищений, се була при таких обставинах річ зовсім

другорядної ваги і розпочинати для такої дрібниці великі баталії церковно-політичні стало в очах молодіжи по prostu сьмішним. Таким способом критика церковного питання допровадила молодіж до байдужности в справах церковних. Провідники старшого покоління, яким питанє церковне в тій формі, як вони його поставили, лежало дуже на серці, були з сего дуже незадоволені. Вже те, що молодіж важила ся до справ церковних, де вони вважали себе непогрішними авторитетами, прикладати мірку свого сьвітського розумованя, було в їх очах проступком. Що вона вийшовши з історичного становища почула з початку симпатії до православія як до правдиво-національної віри руського народа, се було другим проступком. Що вона незаспокоївши ся православними симпатіями, які все-ж таки стояли на ґрунті церковнім, сьвітську критику посунула до питання церковного взагалі і підпорядкувавши його питаню національному спрофанувала церковні справи, і байдужно від них відвернула ся, се був третій, ледви чи не найбільший проступок. Незадоволенє почало з часом виходити різко на верх, але в спосіб невідповідний для людей поважних, яким уже волос на голові сивів. Коли молодіж львівська хотіла в уніятській церкві відправити службу за Шевченка, консисторія рішучо не дозволила на се, бо Шевченко — „шизматик“. А коли молодіж узяла ся відправити службу в церкві православної, то один крилошанин ходив до поліції просити, аби відправу заборонити, бо молодіж звертає ся до „шизми“, хоч знав добре, що в сій відправі не було ніякої церковної, лиш народна демонстрація. Сего було ще мало. Проводирі захотіли зовсім відділити ся від народньої молодіжи. Вона належала так само як і старші до „Руської Бесіди“. Доки була надія, що буде можна утримати вплив на неї і відвернути її від демократично-українських симпатій, доки молодіж на Бесіді лиш танцювала козака та коломийки „побрязкуючи брязкачами“, доти старше покоління терпіло її у себе. Тепер же, коли ті надії показали ся даремними, їй заборонено вступ на Бесіду, хоч давніше сам голова Бесіди запрошував академіків, сам особисто вишукував їх по домах. Найбільше-ж звернув ся гнів провдорів на Шевченка, головну причину всіх сих „роздорів“. Не тільки виділ Бесіди не хотів обходити роковини його смерти декляматорським вечером, але викинув навіть його портрет із Бесіди. І справді! В заведеню, де надавали тош уніятські крилошани львівської консисторії, не було місця для автора „Гайдамаків“ і „Івана Гуса“.

Се викидуване портрету повтаряло ся *nota bene* кілька разів, бо навіть тут проводирі старшого покоління не вміли бути консеквентними. То раз їм стидно було викидати портрет найбільшого поета руського в Руської Бесіди і тоді вони його знов вішали на стіну; то злість на молоду партію і уніятські антипатії перемагали почуте народньої гідности і тоді вони знов викидали його...

Літературно-політичні питання ще більше заострили відносини між обома руськими партіями. Умірковане поступоване Вечерниць не помогло на довго, бо невирозумілість старшої партії та її неприхильність до всього, що пахло мужицьким духом, не дала довго удержати ся в границях об'єктивности. Можна навіть сказати, що та об'єктивність тим більшу будила ненависть, бо давала ідеям молодіжи доступ і до старшого покоління, побільшувала шанси успіху демократичного стремління, а тим самим усувала новолі ідеям Зубрицького-Погодина ґрунт зпід ніг. Але публично годі було що вліяти. Молодим людям не можна було нічого закинути, хіба лиш любов для народа. З тим більшою силою розвинула ся отже агітація тайна, приватна проти стремлінь молоді партії. Розписувано листи до препумерантів Вечерниць, аби їх відстрашити від препумерати, витягано приватні стосунки визначних людей із молодіжи, особливо редакторів. Один із противників нової партії хвалив ся, що він сам один написав сто листів агітаційних проти Вечерниць; зі Львова старша партія вислала осібногo агента на провінцію, Площанського, який їздив від села до села і агітував проти нових стремлінь і їх органа. Аби скорше доїхати кінця антипатичним „Вечерничникам“, стали їм закидувати, що вони — польонофіли! Закид був дуже сьмішний, бо тим самим польонофілам закидували перед поліцією „шизму“, але він справді обіцявав великі користи, як би знайшов віру в руській публиці. Бо се найтяжчий закид, який можна зробити Русинови.

Розуміть ся, що й молодіж на такі закиди не хотіла дивити ся байдужно. Вечерниці в першій половині 1863 року перестали виходити, до чого по часті причинили ся агітації старшої партії. Але на їх місце почала виходити того самого року Климковичева „Мета“, яка не лише що до своєї внутрішньої вартости стояла далеко висше від Вечерниць, але й заговорила різким, енергічним, хоч усе таки поважним голосом. Спосіб, як вона заговорила про відносини Русинів до польського і великоруського народа, а який ми навели передше по часті, відбрав усім покутним закидам під-

ставу й імовірність. Тай з цілого її поступування можна було заключати, що молода партія не лиш не впала під напором противника, але матеріально і морально кріншала.

Не домашні, галицькі обставини причинили ся одначе до того скріплення, але розвиток народнього життя на Україні, а властиво несподіване придушення сього життя через російський уряд. Українська література, якій галицька молодіж мала завдячити своє духове і моральне піднесенє, зістала заборонена. Замість тихої, культурної праці над народним поступом, просьвітою, українських патріотів може знов як в 40-вих роках чекали переслідування і тюрми. Вже й тепер Костомарова за збиранє грошей на друк українських книжок виганяли за границю. Україна, яка на своїх плечах ви-несла була весь тягар борби за народню свободу в попередніх віках, показала ся тепер галицькій патріотичній молодіжи, знов в ідеальнім сьвітлі національної мучениці; нарід, якому під позором освободження від кріпосного права уряд відбирав останній шматок землі і віддавав польській шляхті, якому закирав дорогу до просьвіти, видав ся їй засудженим на неминучу погибель.

Кореспонденції з Київа писані під першим вражінем катастрофи і друковані в Меті, будили глибокий смуток. Що-ж тепер діяти? Як допомогти рідній землі в такій недолі? Як не дати упасти рухови, від якого залежала будучина всього народа, а особливо народне житє галицької Руси? Очевидно передовсім тим, що перенісши народній рух український до Галичини не дасть ся йому загинути, але користаючи з конституційної свободи подасть українським письменникам можливість продовжати патріотичну роботу. Хоч як тяжке було положенє руського народа в Галичині, але політична свобода давала бодай можливість борби, можливість упімнути ся за народні права. Поява „Меті“ була по части переведенєм сеї гадки, і почутє, що Галичина таким способом стаєть ся остатнім прибіжищем покривджених прав народних, збільшувало моральні сили галицької молодіжи, додавало гарту її надіям. Із пасивного діяча Галичина ставала активним і хоч по части сплачувала Україні свій моральний довг.

При сих піднесених почутях тим більше мусів вразити молодіж той холодний, майже злорадний тон, яким старше покоління говорило про се нещастє української братії. Хиба-ж люди, у яких кожде друге слово говорило про любов до народа, про патріотизм,

так повинні були глянути на факт, що 12 мільонам їх рідних братів заборонено було говорити й писати рідньою мовою? Хиба-ж мали вони яко руські патріоти право бути байдужними, коли найбільшій половині їх народа грозила знов на довгі часи, може на віки духова темнота?

Перед сими гіркими гадками зовсім щезало те колюче тернє, яким старша партія обкидувала дома в Галичині своє власне молодше покоління. Що супроти сего можна було оправдати ураженою особистою амбіцією або звичайним легковажним поведженєм старших людей до молодших, недосвідних, то супроти України являло ся очевидним народним зчином. Бо там, а не в Галичині, лежала будучність народа, і кому байдуже було до нещастя головної часті руської землі, тому мусіло бути байдуже до долі всього народа, той не мав для нього ні серця ні любови.

Такими почуттями кермувала ся тоді порушена до глибини душі молодіж; такими почуттями кермувалась особливо її публіцистика, коли заговорила про сю справу. Звертаючи увагу на придушенє народного життя на Україні і на його історичну важність, показуючи, як щирій Русин повинен дивити ся на нього, Грицько Бudevоля, автор голосного в своїм часі „Письма до Громади“, поміщеного в однім із останніх випусків Мети за рік 1863, теркими словами протиставить йому бездарність галицького старшого покоління, безплідність його заходів коло підвигнення народа. Сим письмом Бudevолі, тодішнього провідника молоді партії, молодіж рішучо вірвала зі старшим поколінням і відділила ся в окрему партію.

„Чи не видите“, каже автор, „як скрізь по сьвіту бореть ся сліпа власть із добуваючими ся на волю, мов би з під землі, народними правами; як у сьвіті важить ся питанє: чи давна тьма, чи вольний дух народний має панувати на землі? Чи не вбачаєте, як у сусідстві коло нас борють ся оба томителі наші, як Ляхи підняли розпачливо оружє напроти царату? Чи не дочуваєтесь ридяючого голосу від братії нашої? Москаль нас немилосерно катує, славна Україна від Москаля гине... А все се, зміркуйте, домагаєть ся і від нас голосного одізвання: маємо показати, що ми народ вольний і милуючий волю; маємо виявити, що ми не вбачаємо для себе добра ні з Ляхом ні з Москалем, а що в своїй хаті знаємо і свою правду; маємо довести появно цілому сьвітови, що ми

справді народ великий, знаючий себе, народ перелічив свої глови і дозрілий говорити за себе; а так обявившись виждати супокійно і без ляку хоч би яких перетворів політичних. А заступить усе те один акт, величний, поважний, а то: поміч наша духовна, яку занесемо несправедливо і безвинно від Москаля катованим братям нашим...”

Звертаючи ся до галицького теперішнього руху автор питає ся: „Чи появились і в нашій народній жизни хоч би маленькі такі зароди, що невгомно виробляючись і розвиваючись, обіцували-б сьвітле будуще?“ і каже: „Гляньмо... Уживаєть ся всяких можливих способів, нераз так мізерних, щоб-то з'єднати собі купку поклонників — найбільш тут турбуєть ся молодіж, — а за їх помічу щоб добити ся до поваги, звідси прямо до авторітету, а тут уже отверта дорога до достоїнности (ненародньої!)... Щоб ні видумалось від кого небудь, хоч би як невартного та ледачого, друкуєть ся і виходить під назвою нового значного літературного плоду; а так обявившись друком дістає всяка книжка свою похвалу... Кілько то у нас надіблеть ся людей, що їм всяка книжка буде руською, яка-б ні написана славянською буквою; приймають вони і щиро-московські річи, аби тільки не було в них тих ярких москвитизмів; хоч у кого витравность добра, той приймає їх і в ними... Видимо, що заводять ся у нас касина, построюють ся театри, виготовляють ся балі; а спитаймо, чи маємо ми добрий буквар для руської дитини, чи є в нас хоч би одна добра школа сільська, чи маємо ми такий заклад, де убога молодіж знаходила-б притулок?... Чи не могло-б на тім самім місци, де построюєть ся велика саля для театру, бути кілька теплих хат для вбогої молодіжи?... Ми тішимо ся і вдовольняємо ся чим небудь: квіт або просьба славянською буквою написані, почуте яке то руське слово з уст хитрого Німця-урядника, становить ся у нас найбільшим щастем; се у нас називаєть ся „Русь підносить ся“. Ми радуємо ся, що у деякій визшій гімназії традують по руськи, а не прийде нам на думку, що там, на тій руській гімназії, не почує наш хлопець ані словечка про те: де то ті божі Русини на сьвітї жиють? кілько то їх є? що то з ними діялось? яка була їх доля таї яка надія?... А що дієть ся з сільськими нашими школами? Чи не по більшій части вони тільки на папері? А як і єсть де яка шкілька, чи не переходить більша половиця часу на писаню ката-

льоїв, що треба відсилати до декана і де там ще, як на науці?...”

„Поглянім на наші інститути і товариства! Яка користь з Народного Дому? чи та, що ще недокінчений? Яке добро з Ставропігії? чи те, що кілька хлопців навчать ся добре бідувати тай якось там з часом задякувати, тай що вийшов сего року місяцослов? Що-ж наконець касино із своїми вечерами та „прийдіте поклонімо ся“? чи се те огнище, при якому розгрівалось би правдиве і сьвіже жите народне?...”

„Чи представляємо ми, що розділились один від другого особистими користями і інтересами, таке товариство, котре проникнула-б одна поважна орґанічна мисль, — котре жило-б і працювало-б не для себе тільки, но і для дальших поколінь? Чи діяня наші, що сповняють ся тільки для хвилі і по конечности, мають таку довговічну вартість, що становили-б тверду підставу під нашу будучність і вбезпечняли-б нам наше бутє народне? Ні!... А чим же єсть така жизнь народня? Єсть то безмовне блуканє по якімсь недоходнім шляху, де ми тільки тоді обзиваємо ся, як нас хто зачепить! І чого-ж то ми блукаючи шукаємо?... Ми шукаємо (нашої народньої) мети, бо ми не знаємо, яка наша мета, не знаємо, де нам іти, до чого нам прямувати!... Ми хочемо, здаєть ся, перенести всю владацилу западню осьвіту до себе, щоб у нас був свій Париж, свої палатв, свої сальони, — щоб за нами, мов за тими графами, походжали льокаї, щоб для наших дам переведено всі романи в французького, кілька їх там ні єсть; — щоб наші дами, вивчившись гарненько перебирати своїми нетиканими, ніжненькими пальчиками по фортепяні, вигравали нам що дня по смачьому обіді при чорній каві з Don Juan-а або Rigoletto; — щоб ми забравшись з фамілією виїхали до столиці, де власне представляно-б нову з французького на руське переведену комедію, а наші люди, пріючи при роботі, дивились та пальцем показували: „Он дивись, Івасю, новий пан їде“... А дух наш руський, геній наш народний, той, знаєте, обдертий, голодний, той в латаній свитині, що блукає по селах, — чи і він того домагаєть ся? — Обглянім ся: чи тут на сьвятій Руси місце на нові палати, де навкруги тебе розложились неперелічені убогі хати? чи тут місце на ті шовки та убраня коштовні, де видиш тільки лати, де сам бореш ся з бідою?... Увійдїм до сусідної убогої хати, зазирнім душею в душу нашого селя-

нина; розберім всяке чуте, яке-б у ній ні заворушилось; роздумаймо: від чого се мати, колишучи новонароджене дитя і піснею часипляючи, слівми заливаєть ся? чому се батько і мати, коли віддають їх сина у рекрути, мов по вмерлому заводять? від чого се в нас при найвеселішим сьвятї т. є весілю не радість, а смуток пробиваєть ся? від чого се половиця нашого люду до смерти запиваючись від ледащиці у коршмі гине? від чого се він так недовірчиво на всяке панство споглядає і нікому не виявить ся, хто йому перше свого серця до ґрунту не отворив? Скиньмо луду з очий наших, а споглянім на оце все ясно, щиро, не згорда, а тоді може нам відкриєть ся, що щось незвичайного із тим людом діялось, якісь страшні дії в його память вбились, коли чудний він такий вийшов...“

„Роздумайте: як приймались у нас ті дописї в Україні, ті щирї слова, що брата нашї, виголубивши їх у своїм серці, до нас засилали? як прийлась та остатня допись, що розкрила нам той страшний образ недолї братньої? Розберіть ще раз ті слова, якими вона в сьвіт пущена таї скажіть: чи се голос милуючого брата? Згадайте, як ми пошанували Тараса, того Тараса, що перед ним і вороги поклоняють ся, того Тараса, що певно і для нас співав? Чи не видите, як тут при ваших очах розвелись розсадники нового духа, ті громади молодї, ті цвїти пахучї, що ви засадили їх у ваших теплинях, а вони де зійшли? Ім було душно в вашому штучному воздуху, вони покохали вольне небо, те небо роскішне, що розпростерлось понад нашими горами, що розложилось понад степом українським. І як же ви думаєте, чи при них, чи при вас будучність?!“

„Коли один чоловік, вдовольняючи частим попитуваням молодїжи нашої за українськими книжками, їх до нас спровадив і удав ся в зглядї розпродажі їх до тих то добродїїв (людей старшої партїї), негодували вони дуже роботї його, (довідав ся я се з уст самого того чоловіка) і обявили: що найперш треба-б усї ті книжки переробити, передрукувати і аж тоді можна-б їх поміж люди пустити! Правда, вони друкували і дальш дописї в Україні, навіть і такі, що вольно говорили про всяку біду України, але друкували їх тому, що або тут при їх боці стояв який молодий чоловік, котрий дивив ся на те, чи вони їй надрукують (а звісно, такі люди

боязливі), а як ні, то був би допис авторам, що тут річ іде з Москалем, — або вони дістали їх на такі руки, що їм відмовити не можна було: так-то надрукувалась і та остатня допись, що коли-б вони самі про неї знали, не діждала ся-б повидіти праведного сьвіту і до суду!

„Скажете може добродії, що ви приймали всяке письмо охочо, яке-б ні попалося в руки від братів наших? А де діла ся допись „Одвіт московським і ляцьким публіцистам Сторожа з-над Дніпра“?... А чому, дальше, вийшла Кулішева допись напроти московських панславистів по упливі більш як одного року, і то тільки частиною? Чи ви може того не вбачали, що тоді, коли прислана вона була до вас, найгорячіша була потреба її надрукувати, було вимагане братньої любови, коли-б яка була?...“

Так отже обставини публичного життя в Галичині і на Україні присилували народню партію в самих перших хвилях існування не лиш ясно виложити свою національно-політичну програму в відношеню до великоруського і польського народа, але й у відношеню до старшого покоління. Се багато причинило ся до того, що нова партія тим сама собі вияснити мусіла своє положене серед ворожих елементів і серед самого народа; виявивши свої цілі і поразувавши ся з своїми силами вона збувала ся великої части своїх теперішних ілюзій що до старшого покоління, що до розвитку народнього життя на Україні і помочи, якої вона звідтам сподівала ся. Показало ся кінець-кінцем, що великих надій покладати на яку будь поміч від старшої партії вона не може; що при теперішних обставинах у Росії на нормальну і безпереривну звязь і поміч з України не можна рахувати. Навпаки, галицькі Русини мусіли тепер дати поміч Україні, а бодай запротестувати перед сьвітом проти топтання її народних прав, проти нівеченя її змагань над піднесенем народа. Поміч ту „Письмо до Громади“ пропонувало нести в той спосіб, аби в адресі до уряду австрійського просити його, щоб Австрія в дипломатичній дорозі звернула увагу уряду російського на його нельояльне поступуване з українським народом і завізвала його до пошанованя народних прав України. А щоби уже й тепер позискати сили української інтелігенції для народньої праці, то в другій адресі Письмо пропонувало просити уряд, аби надав вигнаному з Росії Костомарову катедру української історії на львівськім університеті. Молодіж мала ширити ті адреси між руською публікою і збирати для них підписи.

Лишивши ся отже переважно лиш зі своїми питомими, внутрішними силами молодіж мусіла в теперішній хвили передовсім оперти ся на себе саму і взяти ся до своєї внутрішньої організації. Тому то „Письмо до Громади“ Грицька Будеволі, покінчивши рахунки зі старою партією, звертаєть ся в кінці до самої молодіжи і теплими, щирими словами кличе її до внутрішнього упорядкованя своїх сил і до витревалости в тяжких хвилях народнього життя. „Свою Україну любіть! Любіть її, бо время люте; в останню тяжкую минуту за неї Господа моліть!“ — кінчить він свій поклик.

(Конець буде).

ІВАН ГУШАЛЕВИЧ.

III.

В передмові до видання збірки Гушалевичевих поезій із р. 1861 (Поезії Іоанна Гушалевича. Часть первая. Львовъ 1861, стор. VII і д.) писав Дідицький ось які слова про сього свого „друга-поета“: „Никому изъ насъ поетовъ рускихъ не досталось стѣлько чести, стѣлько высокої надгороды за многіи пѣсни, скѣлько одному Гушалевичу за тїи два лише поетическіи творенія (се-б то за пісню „Мир вам брата“ і байку „Волкъ, баранъ, лисъ“). И если насъ прочихъ родимцѣ наши иногда прїятно читають, то одного Гушалевича учатся часто — же такъ скажемъ — на изъустъ даже тїи, которы и читати не знаютъ. Изъ всѣхъ насъ одинъ Гушалевичъ утвердился стихомъ своимъ въ памяти и въ сердцу найчисленнѣйшой публики. Явленіе то чудне и весьма рѣдкое; но оно походитъ отъ одного великого дару души, якого не прїобрѣтешъ нїякою наукою, если не имѣешъ намащенія съ Выше. Даръ той состоитъ — въ природной стиховъ мелодійности.“ І далі Дідицький згадує про поетів наділених тим даром — Француза Беранже, Німців Біргера і Гайбля (Гайне ні!), Поляка Богдана Залєского, Великоруса Кольцова, і ставить Гушалевича в однім ряді з ними.

Мельодійність у Гушалевича! Мельодійність у віршах, із яких ані одного не знайдете свобідного від кованих, перекручених та хибно акцентованих слів, ані в однім нема чистих римів, ані в однім думка (не говорю вже про чутє) не пливе натурально! Мельодійність у віршах, як прим. отся строфа — беру першу лїпшу :

Много и долго ты въ молчаньи
 Якъ я, о пѣвче, тожь страдалъ,
 И грудь твою средь отчаяннѣй
 Глубоко лютой червь глоталъ.
 На похоронахъ днесь прошедшихъ дней
 Грудь разорви полноу страстей.

Мабуть мусів мати инакше зорганізований, ненормальний слух, хто в тих і в масі иньших Гушалевичевих віршів міг дочути ся мелодійности. Правда, деякі його вірші співучі, надають ся під музику і музиці завдячують свою популярність. Але співучість їх окуплена повним иноді бракомъ змислу: автор добирає слова і фрази з тим одним наміром, аби зложити гладкий вірш, не клопочучись про зміст тих слів. Ми вже бачили се в пісні „Мир вам брата“; ще красше видно се на другім подібнім гимні, що також держить ся доси в репертуарі концертів завдяки ефектовній музиці Вербіцкого.

Кто за нами, Богъ за нимъ!
 Дѣло наше есть святымъ;
 Мы на Бога положились,
 Силою его скрѣпились, —
 Кто за нами, Богъ за нимъ!
 Дѣло наше есть святымъ.

Наша отчина свята,
 Наша мати дорога,
 Не она ли насъ родила?
 Не она ли выкормила?
 Наша мати дорога,
 Наша отчина свята.

Не погибнемъ нынѣ мы,
 Правовѣрны Русины,
 Поки кровь въ насъ руска грае,
 Рускій крестъ на церквахъ сѣе,
 Не погибнемъ нынѣ мы,
 Правовѣрны Русины.

Всякій ворогъ у насъ былъ,
 А таки насъ не згубилъ,

Хоть желѣзомъ насъ палили,
 Кожу дерли, кость ломили, —
 Всякій ворогъ у насъ былъ,
 А таки насъ не вгубилъ.

Перебыли мы бѣду,
 Перебудемъ не одну,
 А таки мы Русинами,
 Правовѣрными сынами;
 Перебыли мы бѣду,
 Перебудемъ не одну.

Мы родили ся на свѣтъ,
 Щобъ страдати много лѣтъ,
 Но помимо всѣхъ терпѣній
 Бодро мы жиемъ до нынѣ,
 Хоть родили ся на свѣтъ,
 Щобъ страдати много лѣтъ.

Зъ насъ испаде наконецъ
 И той терновый вѣнецъ,
 И надъ нашей головою
 Свѣтъ заблысне намъ звѣздою,
 Зъ насъ испаде наконецъ
 И той терновый вѣнецъ.

Завважимо від разу — се один із найкращих віршів Гушалевича, свободний від многих його звичайних хиб, та прошу лиш троха докладнїше придивити ся його вмістови, його будові, його деталям! Зараз перший рядок — повний абсурд. Хто за нами, знач. хто в якійсь партійній боротьбі стає по наших боці, за тим буде й Бог; наше діло святе, значить, ми в нашій боротьбі не можемо помиляти ся, маємо монополь божої опіки. Відки знає се автор? Ах, відти, що „ми на Бога положились“ (завважте мимовільну плястику сього образа!) Але-ж се ще не рація! Не один покладає ся на Бога, молить ся йому, хоч його діло ~~вовсім~~ не святе. Наш автор мабуть почуває недоладність сеї своєї догми і підпирає її другою: Наша отчина свята. В чім треба бачити її святість — Бог його знає. Авторови се байдуже, навіть коли-б та „святість“ його „отчини“ була пустою фразою; а щоб доповнити строфу, він позичає пару рядків із Шашкевичевої вірші:

Руска мати нас родила,
Руска мати нас кормила —

та розумієть ся, шильнує дуже, щоб не позичити ще й дальшого рядка „Чом же мова ей не мила?“ Із того, що наше діло сьвяте і що у нас сьвята мати, по льогіці Гушалевича виходить, що ми сььогодні не загинемо; ся певність зрештою обіймає лише правовірних Русинів, а не єретиків, а тим менше невірних; запорука тої певности не лише кров руська в наших жилах, але також руський хрест на церквах; ануж, борони Боже, його не стане або він як будь перепольщить ся, тоді й Руси капуть. Автор обертаєть ся в минувшину, щоб скріпити свою віру: всякі вороги били нас і мучили, а ми таки не пропали. Автор знає, що наше лихо не скінчило ся: перебули ми біду, перебудемо ще не одну (що для розміру вірша треба було викинути слівце „ще“, на яким тут лежить головний натиск, се для мелодійного поета байдуже!) —

А таки мы Русинами,
Правовірными сынами —

чіми? І при чім тут правовіре? Чи неправовірні не перебували ніяких бід? Та автору про се байдуже: він заглядає в книгу призначеня, він знає, що

Мы родили ся на свѣтъ,
Щобъ страдати много лѣтъ.

Відки він се знає? Правда, наші селяни при катехізації на питає „На що тебе Бог сотворив?“ відповідають иноді: „На біду та на нужду“, — але отці катихити звичайно з обуренєм побороють такий погляд. А тимчасом ади — у самого катихита о. Гушалевича віднаходимо сей погляд живісінський, тай то ще в популярнім гимні. Чи се таке наслідуванє популярного тону, чи ширій відгук фаталізму, який власні терпіня та невдачі звалює на божий присуд замісь на власні помилки, чи просто гучна фраза укована припадком, без ніякої глубшої застанови, не беру ся рішати. Досить, що заглянувши таким робом у книгу призначеня автор прокує, що „в нас ізпаде нарешті терновий вінець і над нашими головами заблїсне зоря“. Що за значіне мають ті символічні віщования? Чи значать вони, що ми на основі своєї правовірности і сьвятости нашої матери по смерти підемо до неба, чи може тут на землі доживемо такого стану, в яким не буде ніякого терпіня —

хто його знає! Досить, що вірш гучний; а що в його основі лежить повна неясність поглядів і пустота серця, се для нашого автора байдуже.

Вернемо ще на хвилю до поезій з 1861 р. Окрім 16 ліричних віршів помістив там Гушалевиц 31 байку і одну „казку для дітей“ „О томъ, якъ Лихій на азбуку нападаль“. Дідицький дуже високо ставить Гушалевицеві байки. „Розвилъ онъ въ многихъ своихъ басняхъ такое богатство остроумныхъ мыслей, такъ велику вправность въ характеризованю природы, наконецъ такую легкость свойственного баснямъ слога, що . . . устоитъ и при найсильнѣйшомъ сопернику-баесловѣ“ (стор. ІХ). Дідицький порівнює його з Езопом і Криловим і бачить у його байках „гуморъ веселый, що такъ назвемъ, козацкій“. Ми вже бачили зразки Гушалевицевих байок; збірка з 1861 справді будить нераз сьміх, але не „остроуміємъ“, а бездонною недотепністю автора. Прошу полюбувати ся! Лис відрубав собі хвіст, прийняв песю службу, а ставши у господаря за пастуха до гусий поїв усі гуси.

А въ концѣ якъ птицъ не было,
Всѣ познали лиса дѣло.

Старий пес звалює вину на господаря, иньші пси „нравъ ругали перекинчій, проклинали хитрецовъ“, а мораль із того така:

Всякъ най добре испытает,
Яку должность привимае.

„Лис мудрослов“ учить звірів миролюбности, любови та добрих обичаїв і в кінці велить їм поскидати шкіри. На се

Зъ четвероногихъ каждый отвѣтилъ:
Такій ты лисе, такій мудрословъ,
Любви насъ учишь, где твоя любовь?

Кому би в тих байках було за мало остроумія та бистрої обсервації природи, нехай прочитає „Шестъ, волкъ и лисъ“. Стрілець набив багато дичини, а не можучи всеї вмістити в бордюг, повісив два заяці на високу гильку. Лис занюхавши заядів бігав довкола гильки ждучи, аж вони впадуть. Пес пильнує заяців, надіючись дістати в них і собі часть. Лис починає сварити на нього:

Началъ съ всѣхъ силъ лисъ клеветати,
Погнулся лѣсъ отъ клеветы.

(Що за мелодійність! Що за плястика слова!). Пес і собі-ж відповідає. Та в тім орел злетів і вхопив одного зайця.

И вторый межи тѣмъ сорваный
Возставшимъ вѣтромъ, близко пса
Упалъ, а песъ оклеветаный
Словилъ другого зайца.

Лис починає примилувати ся до пса, але пес думає: „Ой брате, знаю, якъ ложныи слова твои“. Се має бути вістрє проти клеветників! Ще страшнійший концерт у байці „Измѣна межъ мышами“. Бачите, жили собі миши щасливо, поки в полі було збіже, а як стало збіжа меньше, одна мишка почала міркувати, що кіт за зраду добре заплатить. Ось вона й пішла до kota і обіцялась йому „за кусень хлѣба, кусень сала“ показати домівку миший. Та кіт не дурний, ухопив донощицю і з'їв. За першою пішла друга, далі третя і так далі. Тоді стара мати, маючи лиш одну дочку, замісь пильнувати її дома, прокляла її тому, бо

И ты дорогою такою
Пойдешь за подлою сестрою!

Наклявши її сатаною

Бѣдна мати мышъ стара
Невѣрной дочери дала
На знакъ своей послѣдней ласки
Єще вкусити бѣлой паски.
И въ той тяжкій розстанья мигъ
Зъ мышей дѣры порхнулъ лиликъ.

Се мала бути кара за зраду, хоча проклята мишка не поповнила ніякої зради. Справді, не знати, що тут більше подивляти: чи глупоту самого концерту, чи недотепність оброблення, чи недоладність визисканя народньої повірки, що в миши, яка покоштує сьвяченої паски, робить ся лилик, чи заслїпленє критика, що міг таку мазанину ставити обік Езона та Крилова.

Нарешті про казку „Якъ Лихій на азбуку напалдъ“ каже Дідицький: „Сказка та єсть первою пробою дѣйствованія єго на семъ попрещѣ (се неправда, ми бачили вже його „Хованця“ з 1848 р.), єсть однакож пробою столь удачною, що справедливо домагаєсь для себе о признаніє совершенства“ (стор. X—XI). Ну, ну! Що се за совершенство? Давай, приглянемо ся йому!

Садовѣтся дѣти, близше,
 Я вамъ сказочку сбаю;
 Тѣлько будьте тихше, тихше,
 Хоть я говоръ вашъ люблю.
 Сказочокъ у насъ есть много,
 Рукавомъ лишь потрясу —
 Отъ изъ времени нового
 Дамъ вамъ сказочку — красу.
 Но отколь вамъ ю начати,
 Въ томъ-то лишъ моя бѣда;
 Боюсь, въ снѣ буде страдати
 Вамъ головка молода.
 Передъ всѣмъ перекрестѣтесь,
 И Спасителя крестомъ
 Отъ лихого оградѣтесь
 Правымъ и большимъ перстомъ.

Після такого не то старобабського, не то розкольникського („двуперстное сложеніє“) вступу йде рівно дотепна характеристика чорта: літаючи о півночі по над Русь він бачив церкви, а в них повно народу на всеночнім. Чорт лютить ся, кричить, хоче спалити Русь своїм огняним хвостом, але не може. Далі надумав ся „добрати ся до ей святині“ — не знати чого.

И тихцемъ, тихцемъ подкрался
 Подъ церквей и школъ стѣну, (яка конструкція!)
 И въ густую закудрялся
 Непрозриму пелену.

Та в церкві власне йшла відправа, народ співав „Съ нами Богъ“, а почувши се

чортъ вздрогнулся,
 Мовъ водою весь облить,
 Ахнулъ, войкнулъ и поткнулся,
 Якъ стрѣлою въ грудь пробить.

Та хоч сей раз прогнаний, він не покидає своїх хитрощів, і поет остерегає дітей перед ним і знов наказує:

Сновь теперь перекреститесь,
 Начинайте „Отчешъ!“

И къ Сладчайшему молитесь —
Онъ Защитникъ сильный вашъ.

Як бачимо, казка в церковних церемоніях. Тепер надходить найстрашнійше. Чорт хоче забрати Русинам азбуку із школи.

И коли ночь черно-темна
Розложилась по хатамъ,
Хмара бурей бремна
Пролетала сямъ и тамъ,
Міръ весь въ сонъ заколысанный
Близко пропасти вже былъ:
Въ хмару мѣсяць закутанный
Якъ пустинникъ самъ бродить, —
Отъ тогда до школы съ лихомъ
Каглою діаволь влѣзь.

Засвѣтивши там своїм огниим хвостом він побачив „на паперѣ чистомъ“ усю азбуку й кинув ся на букви — не звісно, що бажаючи зробити з ними. Та ось

Якъ на первую въ мгновенью
Напирає, въ томъ она
Отозвалась въ притисненню:
Я есмь азъ -- а сатана
Паль на землю и заплакалъ.

Що се за чудо, поясняє автор ось яким монументальним способом:

Знайте, дѣти: Сотворитель
О собѣ самъ возвѣстилъ:
Азъ есмь! — Отъ тогда буритель
Потерялъ не мало силъ.
Все теперь то мовъ грозою
Пролетѣло предъ лихимъ,
Азъ потрясъ его душою,
Мнилъ: самъ Богъ стоитъ предъ нимъ.
Онъ помнулъ, що Богъ отъ вѣка
Азъ есмь къ міру говорилъ,
Що азъ Божій человекъ
И всѣхъ духовъ сотворилъ.
Онъ помнулъ: якъ самовнанья
Въ человекѣцѣ блысне свѣтъ,

Азъ есмь скаже онъ, и званья
 Своего вышшу цѣль узритъ.
 Онъ помнулъ: когда развитый
 Стане въ силѣ вже народъ,
 Азъ свое сознавши въ свѣтѣ,
 Любитъ край свой и свой родъ,
 Любитъ все свое домашне,
 Що досталось отъ отцовъ...

Коротко мовивши, чорт побачивши руську азбуку пригадав собі, хоч недокладно, III гл, 141 зач. біблійної книги Исхода (там і тільки там Бог говорить, і то не до цілого свѣта, а до Мойсея: „Я той, що єсть“), пригадав ще й Декартове *Cogito, ergo sum*, та Фіхте „*Reden an die deutsche Nation*“, і з того всього витягнув рівно недотепний як безпідставний внесок, що заіменник „азъ“ ідентичний з Богом творцем свѣта, а Бог ідентичний з першою буквою кирильської азбуки. Справді, концепт гідний тої схолястичної загадки: *In Deo sum, Dei initium sum, sine me non est Deus, attamen non sum Deus*. Можливо, що Гушалевич позавидів лаврів авторови тої загадки, і на взір його дефініції букви Д скомпонував свою дефініцію „аза“, тільки своїм звичаєм незугарно. Зміркувавши таку глибину премудрости в першій букві кирильської азбуки, лихий дійшов до того, що

Онъ поблѣдъ, пожелкъ, посинѣлъ,
 Почорнѣлъ весь якъ смола,
 Губы зъ лютости заслинилъ,
 Слина жгуча зъ устъ текла.
 И въ той лютости зубами
 Клевцнулъ, свой языкъ продеръ.
 Смотритъ, подъ его ногами
 Бездна, пропасть, тьма печеръ.

Туди й запов ся чорт і від тоді вже „на азбуку не кидається святу“ — деж пак, коли перша її буква — сам Бог! З того автор виводить глибокоумну науку для дітей:

Все любѣте Бога, вѣру,
 Русь святую и царя,
 Жійте по отцевъ примѣру,
 Хоть явится вла пора.

Справді, ся казка „домагаєсь для себе о признаніє совершенства“ — але лише в ідіотизмі замисла й виконаня. Глупійшого твору не викаже мабуть навіть галицько-москвофільське письменство.

І ще раз нам треба вернути до передмови Дідицького. При кінці її він завважує, що в новійшій (коло р. 1860) поезії Гушалеви́ча видно більше вироблену форму, особливо меньше прогріхів супроти руського наголосу, і вважає се корисною зміною супроти його давнійших віршів. Якою мірою він міряв сей поступ, не вмю сказати. Я ніякого поступу не бачу, знаходячи ось які наголоси: зъ пестрыхъ цвѣтовъ (ст. 7), пространѣйшихъ міровъ (ст. 8), помнѣ (в знач. тямить, не по-мне, ст. 9), искры посыпáлись (10), грома́и за гро́мами скачались (10), куда ты плы́нешъ (11), странству́я (13), но́чный мракъ и но́чны мглы (14), стопáми (15), коршунъ (16), изъ ко́стей ихъ змѣй вы́ползѣся (16), лобзали ихъ крыльцá (17), меркну́ло солнце (19), неслись (19), пѣжи́ли (19), преда́но ихъ (20), струйкá сребря́нная ливну́да (21), персто́мъ на ню указыва́ли (21), где слезы ей пада́ли (21), цвѣты выгрѣвши́сь тамъ росли (23), прѣснится (24), сѣдый о́тець (25), стане глядѣти (25), встрѣта́тъ (26), не расте цвѣткá цвиту́ча (27) і т. д. і т. д. У автора очевидно переплутали ся галицько-руські наголоси з російськими, але домінують у тій плутанині — польські.

IV.

Все те Гушалеви́чеве віршарство, в яким нам доводилось бабрати ся доси, належить до іділлічної доби галицького москвофільства, се-б то до часу перед 1860 роком, навіть виданє Дідицького, що вийшло в початку 1861 р. Передмова, писана очевидно по надрукованю решти книжки, датована дньом сьв. Васи́лія 1861, значить, книжка була надрукована вже під koniecь 1860, а остатній її твір, казка про азбуку, патякає на славу азбучну війну 1859 р. і мусів бути готовий уже в початку 1860 р. Москвофільство було тоді пануючим напрямом, чи радше пануючим настроєм галицьких Русинів. Правда, були між ними відтінки: від чорно-жовтих Русинців, клерикально-урядових святоюрців, аж до радикально-москвофільської групи Зубрицького, але всі ті струни були настроєні на один камертон, усіх серця хилили ся до Росії, і то не до тої, що лежала тут зараз за Збручем та Бродами, а до тої, що царювала в Москві й Петербурзі, дусила Польшу, нівечила Турків,

міряла ся в Англією й Францією під Севастополем, здмухнула ма-
 дярське повстанє і величала ся своєю „твердою вірою“ та своїми
 „сорок сороков церков“. Від тої Росії, як від якого чудотворця,
 ждали одні вкороченя польської та жидівської переваги, иньші при-
 вернення давньої краси і слави руському обрядови, ще иньші об-
 дарованя Галичан літературою, наукою і навіть мовою. А дожи-
 даючи одні обмежали ся на тім, що сердито бурчали на теперішні
 відносини та зітхали до будущего раю, а иньші пробували потроха
 пересаджувати до Галичини російщину, спроваджуючи російські
 книги і газети, передруковуючи з невеличкими змінами російські
 статі, або підладжуючи власні писаня під російський лад. І так
 1852 р. видано (чийм заходом?) антольою російських поезій, про-
 бувано видавати по російськи часописі („Лада“ та „Семейная Библио-
 тека“ Шеховича) або передруковувати російські твори в „Зорі Га-
 лицькій“ (трагедія „Немира“, повість „Говоръ“). Правда, ті ради-
 кально-москвофільські заходи розбивали ся з одного боку о байдужість
 публки, яка ані руш не хотіла засмакувати в тій, переважно і що до
 змісту обскуРНій літературі, а з другого боку о опір властей. Ми зна-
 ємо з недавно виданої монографії Бр. Лозінського про Голоуховского,
 що сей губернатор уже 1857 р. денунціював у Відні Головацького
 за те, що яко професор університету ширить москвофільство ex
 cathedra, і готовив ся зіпхнувши його з катедри посадити на ній
 свою креатуру, перевертня Житмонта Савчинського. Знаємо також,
 що радикальному язиковому москвофільству противний був митро-
 політ Яхимович, який після одної вечірки, на якій гостив у себе
 більшу компанію таких москвофілів, мав сказати з нехітю: „Тьфу!
 Прийшли, наштокали, накакали, аж хата смердить!“ А єпископ
 Литвинович пішов ще дальше і 25 падолиста 1858 р. видав про-
 сторий лист пастирський, виразно вимірений проти московщеня га-
 лицько-руського письменського язика. „Зроблено сумне спостере-
 жене, — так починає ся сей лист, — що в остатніх літах у га-
 лицько-руській літературі виявило ся в многих поглядах змаганє
 вводити наріче незрозуміле для народу. Се новаторство не обме-
 жило ся на самі плоди преси, яких число тепер чим раз дужше
 меншає, але знайшло також відгомін у многих руських проповід-
 ників і катихитів, що збаламучені виплодженням у непрактичних го-
 ловах зовсім хибним понятєм про відносини літургічної мови до
 людвої, в проповідях, екзортаціях і шкільних викладах уживають
 церковно-славянських форм з занедбанєм людвоого нарічя“. Але

Литвинович не обмежує ся на тім, а вказує тенденцію тих церковно-славянщиків — зближувати наш язик до „російського нарiччя“ і остро заборонює таку діяльність.¹⁾ Ще перед тим директор львівської поліції Хомінський (також Русин і по своєму москвофіл) розпорядженєм із 28 мая 1857 р. звернув увагу нового цензора для руських книжок, концептового практиканта Івана Бачинського на те, щоб звертав пильну увагу на „die auftauchenden Tendenzen der Verschmelzung des literarischen Lebens der österreichischen Ruthenen mit jenen Russlands durch Anschluss ihrer literarischen Bestrebungen in sprachlicher Hinsicht an jene des russischen Staates“ (див. Зоря 1886, стор. 19). Але все те були перешкоди зверхні, більше менше випадкові і неорганічні; в нутрі руського народу москвофільство не мало поважних противників; душею тягли до Росії і зубрищани, і сьвятоюрці, і чорпо жовті в Хомінським і навіть прихильники народньої мови в письменстві, такі як Лозінський, Козанович, Могильницький і т. и. Ми знаємо, що архи-сьвятоюрець Куземський пішов до Росії на холмського єпископа, що Могильницький готов був подати ся туди-ж, що в другій половині 60-их років пішли туди навіть деякі молодші народовці, не догадуючи ся навіть і не питаючи, що йдуть служити поганій справі.

Як ставив ся Гушалевич до сього москвофільства 50-их років, до якого відтінка належає душею, а до якого признавав ся согат publico, не знаємо докладно. Знаємо лише, що приятелював в Головацьким і Дідицьким, значить, мав зносини з кружком „Погодинської колонії“; його офіційальне становище декана, посла, а потім гімназіального катихита робило йому неможливим занадто явне виступуванє в дусі радикального москвофільства. Була навіть хвиля, коли він — також ідучи за прикладом Дідицького — виявляв деякі симпатії українофільському рухови в Росії. Коли Кудіш помістив у „Слові“ 1861 р. (ч. 71) віршу „З за Дунаю“, де обертав ся до Галичан із зазивом, Гушалевич написав віршований „Отвѣтъ въ подѣ Бескида на голосъ Зъ за Дунаю“ (ч. 76), де говорить :

¹⁾ Текст сього прецікавого листа в польськiм перекладі зі своїм просторим вступним словом надрукував Евзебій Черкавський в тижневнику „Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej N. 2?, dnia 28 maja 1859 рп. List pasterski o języku halicko ruskim“. Оригінал був виданий по німецьки (№ 194 Ord. друковано в Ставропігії); руський переклад із рукопису уділеного Яковом Савчинським подало в фелетоні »Дѣло« в 1886 році.

Ой лети соколе та на Україну,
 А зъ ђттамъ къ Бескиду понадъ Галичину.
 Славна колись була, славна Галичина,
 Ту е рѣдны люди и рѣдна родина.
 Геґ, геґ, жаль ся Боже та надъ нашої долеґ,
 Та надъ вашимъ горемъ, вашею неволей!¹⁾

Так як уся поезія Гушалевича, так і сей принагідний вислов жалю над неволею російських Українців не мав ніякого підкладу в чутю й поглядах автора, був пустою фразою. А тимчасом у Галичині обставини змінили ся, іділлічна доба москвофільства минула. З упадком бюрократичного абсолютизму повіяло і в Галичині вільнішим духом. Сюди донесла ся голосна пісня Шевченка і розбудила серед молодого покоління народолюбство зовсім вишого рода від того, яке уявляв собі Гушалевич та подібні йому старші діячі. На галицькім ґрунті почали ся свари вже не лише між Русинами і Поляками та польськими перекиньчиками, але між самими Русинами, що одні й другі вважали себе руськими патріотами, а про те ріжнили ся основно в розуміню руськості і патріотизму. В тій голосній суперечці Гушалевич довго не забирав голосу; від видання його поезій 1861 р. минуло цілих 18 літ; новий, українофільський напрям у Галичині перейшов за той час кілька фаз, пускав коріне чим раз глибоше, обханував чим раз ширші простори думки. Аж ось 1879 р. відізвав ся Гушалевич знов віршованим словом і перший раз заговорив щиро, пристрасно, хоч і тепер не покидаючи свого способу — одягати кожду думку в можливо не-виразні та загальні фрази. В р. 1879, зараз по голосних процесах перших галицько-русських соціялістів виходять „Поезії И. И. Гушалевича, часть вторая“ — очевидно навязані до видання Дідицького з 1861 р., як першої части. Тай заговорив же тут Гушалевич! Поперед усього язиком — страхітте! Такої дикої мішанини московської, церковної, галицько-русської та польської мови не бачив сьвіт і корона польська. Віршова форма — не меньше страхітте. Що крок ви наскочите на найдивоглядніші рими, прим. враги неконны... для насъ преклонны, роса — глазка́ (accus. plur.),

¹⁾ На сей скік Гушалевича в українофільство звернув увагу пок. проф. Огоновський у своїй Історії руської літератури, часть II, відділ 2, Львів 1889, стор. 601.

въ душѣ немножко ваволиванно — незримо, тайно; пучины — на розвалинѣ; облако — своего; лѣта весенны — намъ плынули не-смущенны; порознь — ножъ; трудъ — зубъ; прогнанъ — изба-лованъ; руки — груди; спасіи — всѣ; злыи — прочныи; намъ жизнь измѣнна обмерзнула; коротко — пригорько; бистрота — ложеса; конца — нельзя; моря волнуются въ жлобинахъ — нить паутинна; бодрость — молодость; день — поломень (полумя!); сидѣвшій — пищи і т. д. Та все те байка. Читаючи ті вірші Гушалевица декуди приходить ся забувати про їх язык та форму, а власне там, де він перший раз у своїй письменській діяльності виявив дійсне своє чутє. Цікаво! Автор пісні „Мир вам братя“ заговорив тут языком такої дикої, людоїдської ненависти власне супроти молодого українофільського покоління, сишнув на нього такою лайкою, такими проклятями, до яких доси не знижувало ся і чейже ніколи не знизить ся українське слово.

Съ голодныхъ змій, скорпѣоновъ бичи
 На васъ, измѣнники, на васъ!
 Матерны просѣбы, братски кличи,
 Вамъ переданныи отъ насъ,
 Вашего сердца не смягчили,
 Ни совѣсти не пробудили;
 Броженій вашего ума
 Не прогонила истина
 Ни братски толки, наставленья,
 Вы эхиднины порожденья!

Автор закидає тим „измѣнникамъ“, що вони не зважають на довгі стражданя рідного народа, якого

горькіи печали
 Они ни разу не трогали
 Нероскаянной души, —

що вони „отъ страдальцевъ отвращались, тяжелымъ мукамъ ихъ ругались“, що з серць народа виривають „воспоминанья, завѣтны мысли и чувства, свои народныи преданья, дары самого Божества“; що вони „бродили“ на могили батьків і „святы мѣста опозорили“, хоч і не сказано, як; що вони

въ наши жилища мирныи
 Кидали во родинный кругъ

Ненависть, злость и лжи ночныи
И споры межъ народныхъ слугъ.

Та найгірше те, що ті зрадники

нашихъ юношей безвинныхъ
Питая ядомъ ихъ сердца,
Здоровы ихъ умы, говѣнны
Ловля въ погубныи сильца
Намѣренно вы испорчали —

а рѣвночасно також

обрызгали клеветами
Нашихъ мужей и стариковъ,
Послѣ смѣяли ся надъ нами,
Предметомъ влобныхъ языковъ —

і нарешті, що вони

давний нашъ языкъ почтенный
Въ желѣзны вергнули цѣпья,
И хочете, щобъ ежедневны
Роздоры, споры и борьба
Єго звукъ милый заглушили
И нашу пѣсню утомили.

Він бажає їм за те цілу літанію всякого безголова: громів, огнів геєнни, всіх невольних мук, гніву неба і проклятя, погібелі та „разорення“, „жилища съ сатаною“, всіх кар ада, всіх „смуць и печали“, нарешті пригадавши собі, що він гр.-католицький свѣщенник і читав колись євангеліє, він називає їх „друзьями“, і поцілувавши їх оттак Юдиним поцілуєм віщує їм, що їм „измѣна не оплатится“ і що їм не минути божого суду. Можна сумнівати ся про льогіку, про правдивість докорів піднесених Гушалевичем, але про одно не можна сумнівати ся — про щирість його ненависти до тих домашніх ворогів, що своєю критикою розбивали його старе рутенство, своїми різкими, смілими голосами, а иноді й реготом бентежили його супокій та його переконане про величину власної заслуги й поваги. Так горячо та щиро він доси не мав нагоди ненавидіти нікого. А ще коли у наймолодшого покоління він почав добачати прихильність до поглядів того „дурня Дервіна“,

в яким у його уяві зосереджували ся всі єресі та богохульства!
Він рипів до тих „лжепророків“ :

Що мерещитя передъ вами,
Що вамъ мерещитя въ очахъ?
Вы низки вашими дѣлами,
Высокопарны на словахъ,
Пророки новы, вѣрны други
Измѣнь, предательствъ, хитрой лжи,
Разврата сердца и души;
Вы стоите имъ на услуги,
Ихъ посѣвая сѣмена,
Цвѣты исторгнувъ благородны
И плоды ихъ отъ кореня
Святыхъ началъ — а преисподны
Даютъ вамъ духи покрѣпленье
На искры Божой пригнетенье.

Шумите, болтайте, шатайтесь,
Брызгайте желчью и кпѣть,
Подсуднымъ трудомъ подвизайтесь, —
Вамъ правый не повѣритъ свѣтъ.

Натякаючи на емігрантство Драгоманова, що тоді для людей
подібних до Гушалевича був синонімом антихриста, автор вислов-
лює певність, що йдучи за його теоріями праведний Рутенець

Навѣрно-бъ несчастливимъ стался,
Изгнанникомъ земли родимой,
Стоя надъ пропастиной глубиной.

І ще раз збираючи весь свій патос автор кличе :

Прочь съ вашей ложной проповѣдью!
Предъ ней міръ уши затворилъ,
Она земли лишь на обиду,
Проклятье, соромъ ей удѣль!

Коли-б то був знав бідний Гушалевич, як сердечно реготали
ся з тих його безсильних громів, із тої беззубої лютої молоді
єретики, в тім числі й многі його ученики! „Стара торба в ролі
Єзекііля!“ — говорили вони деклямуючи з „оужасним“ галицько-

рутенським виговором його інквисти „Измѣнникамъ“, „Лжепророкамъ“, „Нашимъ ни теплымъ ни студенымъ“, або філософічну діятрибу „Къ мыслямъ“ з її незрівняною реалістичною строфою :

Отъ гніющихъ багонъ, болотъ,
 Отъ гнусныхъ сквернъ и нечистотъ,
 Груди гдѣ отдохнуть не можно,
 Гдѣ огенки свѣтятся ложно,
 Взоръ путника на часъ прельщаютъ,
 За ними въ пропасть онъ идетъ,
 Они его обманываютъ,
 Пока онъ не падеть, —
 Не вамъ мирная тамъ обитель,
 Гдѣ все ядъ гибельный ширитъ,
 Гдѣ червей мерзкій рой кишитъ,
 Земнаго труда истребитель.

Від сеї деклямації ми аж лягали зо сьміху. А назва „стара торба“ була також власною креацією поета ; так він любив лаяти немилих собі учеників і так вони охрестили його самого. Але Гушалеви́ч мабу́ть привязува́в більше значі́не до тих своїх віршованих блювотин ; він уявляв собі, що сповнив акт великої горожанської заслуги здемаскувавши страшиу „язву“ і що йому з боку подразнених та могутніх ворогів грозить якесь переслідуванє. Першим обявом того переслідуваня було те, що книжка його поезій лежала на складі ; крім знайомих, яким він пороздаровував екземпляри, ніхто не хотів її читати, а тим менше купувати. І ось він за посередництвом одного свого знайомого, що мав звязки з російською журналістикою, обертаєть ся до Росії, пише сам похвальну рецензію на свої вірші, малює себе великим панмосковським і панславянським патріотом та мучеником, а свою книжку відгуком найглибших думок і бажань галицько-руського народа. Чи знайшла ся рецензія щастє в Росії — не знаю ; можливо, що в перерібії була друкована де в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ ; Гушалеви́ч автoграф дістав ся до моїх рук і я подаю його тут у дипломатичній копії як інтересний причино́к до характеристики сего „соловія Руси“ в добі його повного упадку.

Поезії И. Н. Гушалеви́ча печатаны вѣ Львовѣ 1879.

Для русскихъ виѣ Австріи Галицкая, Угорская и Буковинская (sic!) Русь до сихъ поръ почти terra incognita. Обо всемъ

пишется и вспоминается въ Росіи, только о трехъ миліонахъ Русскихъ въ Австріи, нѣтъ; а однако они чувствуютъ себя членами великой родины Руси и заявляютъ это вездѣ и всегда не смотря на гоненія и запрещенія происходящи такъ отъ правительства какъ и отъ частныхъ людей. Всѣ враждебныя стихіи свалилися на Австрійскую Русь. Въ Венгріи, мадьяры и католичество съ еврействомъ; въ Галиціи поляки съ католичествомъ и еврействомъ а въ настоящее время присоединяются къ нимъ и нѣмцы какаго они не были бы политическаго убѣжденія; въ Буковинѣ нѣмцы и румыны, меже ними послѣдніи настойчивѣе стараются ихъ отъ русской оттолкнуть народности нижели червы, страшась, чтобы русскіи становля большинство населенія ге дали повода для Русской державы заявить свое притязаніе на это малое герцогство.

Ни въ одномъ зъ этихъ коронныхъ краевъ Австріи не могутъ Русскіе добиться до соотвѣтнаго числа своихъ представителей. Вездѣ убо уставъ конституціонный недопускаетъ ихъ, хотябы всѣ напружили свои силы, избрать столько депутатовъ въ краевые соймы или въ думы державны, чтобы могли почтенную и вліятельную партію составить и въ союзѣ съ кою то другой перевести рѣшенія на законодательномъ пути въ пользу своей русской народности.

Болѣе прочихъ численны русскіе Галичане; ихъ бо есть сплошно обитающихъ $2\frac{1}{2}$ миліона, когда поляковъ въ этомъ краѣ съ еврействомъ, нѣмцами и орменами едва можъ насчитать на 2 миліони. По этой цифрѣ казалось бы что русскіе Галичане имѣютъ свое соотвѣтное заступничество такъ въ вѣнскомъ парламентѣ какъ и въ львовскомъ сеймѣ. Такъ не есть. Уже австрійскій конституціонный уставъ постарался своими октріованными (sic!) параграфами, что въ Львовѣ и въ Вѣнѣ русскихъ депутатовъ рѣчи прозвучать безъ вниманія, ибо они всегда въ меншенствѣ. Въ настоящее время въ львовскомъ сеймѣ засѣдаетъ только 15, а въ вѣнскомъ рейхсратѣ едва 18 депутатовъ. Поляки въ первомъ располагають 175 а во второмъ 40 голосами. По той причинѣ не дивно, что русскихъ Галичанъ опутали, связали законами такъ, что не могутъ двинуться ни впередъ ни въ задъ. Все имъ законнымъ и легальнымъ рѣшеніемъ отобрано: народныя училища, самоуправленіе въ общинахъ, даже и церковныя дѣла подчинено надзирательству польскому, понеже исконно русскихъ подозрѣваютъ, что они стремятъ къ уничтоженію навязанной имъ унїи.

Русскій языкъ прогнано вездѣ въ Австріи изъ училищъ, а если еще въ нѣсколькихъ училищахъ онъ терпится, то единственно для того, чтобы имѣть доказательство своей либеральной польско-австрійской терпимости.

Администрація, судовничество и автономія закрѣпостили въ Галиціи русскихъ такъ, что они смотря на свое безвыходное состояніе находятся въ отчаяніи. Тое въ кратцѣ предпославъ передаемъ перечень Поэзій И. Н. Гушалевича изданныхъ въ Львовѣ 1879. Въ нихъ встрѣчаемъ мы кореннаго Галичанина. Хотя кажется, что эти поэзіи печатаны въ томъ порядкѣ, въ какомъ они сочинены были, то можъ ихъ раздѣлить на политическаго, дидактическаго и повѣствовательнаго содержанія. Предовсемъ заботятся Галичане съ прочими австрійскими нашими братьями, чтобы вѣра въ святую Русь удержалась межъ народомъ и чтобы онъ себя сознавалъ русскимъ. Гушалевиць начинаетъ свои поэзіи пѣсню:

Гдѣ Русь живетъ, тамъ наша жизнь,
Тамъ нашъ народъ, тамъ наша пѣснь (стр. 7)

а кончить ее:

Мы любимъ Русь, для ней живемъ,
Терпѣній крестъ для ней несемъ.
Съ ней не разлучить насъ огонь
Ни роковой судьбы удары
Гоненя, муки, грозы, кары
Ни нашего житя уронъ.

Но той любви измѣнили въ прошедшемъ и настоящемъ многи особенно въ вельможъ; они опустили народъ свой, приняли католичество за польскаго владычества и какъ прежде такъ и теперь сталися гонителями Руси перешедши въ польскій таборъ. Такихъ измѣнниковъ ненавидитъ галичанинъ. Онъ изображаетъ себя справедливо, что они причиною многихъ бѣдствій и народныхъ смуть. На стор. 13 и проч. изливаетъ стихотворецъ свое и народа негодованіе: Съ голодныхъ змій [і т. д. до „Эхиднины порожденья“, цитовано висше, стор. 105.]

Галичане понимаютъ, что если такимъ путемъ какъ теперь пойдутъ ихъ народныя дѣла, то они принуждены будутъ все потерять даже и тую землю, которую они додержали середъ розличныхъ напоровъ; тое отчаятельное состояніе своихъ земляковъ передаетъ Гушалевиць на ст. 17 слѣдующимъ стихомъ:

Падите скалы и разбійте
 На брезги черепъ головы,
 Больную грудь когтою разрыйте
 И острымъ клювомъ, вы орлы.
 Пусть муки въ мукахъ разъ кончатся,
 Пусть смолкнутъ вопли на устахъ,
 Пусть сердца стоны утишатся,
 Погаснутъ слезы, свѣтъ въ очахъ!
 Никто не внемлетъ и не слышитъ,
 Люди безъ чувствъ и безъ сердець,
 Странанье наше ихъ лишь тѣшитъ
 И вашъ страдальческій вѣнецъ. и проч.

Чтобы своимъ землякамъ высказать страданія, ихъ воспомина-
 нанія историческіи и несмотря на настоящее ихъ положеніе слабый
 лучъ надежды возбудить въ ихъ отчаянной душѣ принужденъ сти-
 хотворецъ употребить аллегоріи. Въ стихѣ „Чудная дѣва“ стор. 98
 представлена Галицкая Русь. Горы карпатскія задумались;
 по ихъ челѣ не сверкали веселья лучи отъ многихъ лѣтъ. Подъ
 сѣрой скалой этихъ горъ сѣдитъ чудная дѣва (Галицкая Русь)
 и передаетъ свои горкія печали шуму вѣтра. Она зрѣтъ зъ горъ
 просторную русскую землю. Воспоминанья возбуждаются въ ея
 души и подъ ихъ вліяніемъ, она вглубляется въ задумчивость, въ
 которой налѣтаетъ на нее сонъ съ своими видѣніями. Геній Руси
 въ видѣ ангела является ей и поясняетъ дѣвъ явленіе Олега, Ве-
 ликаго князя Володиміра, просвѣтителя Руси о котораго княженіи
 замѣчательное видѣніе на стор. 101.

Шумитъ народъ на княжескомъ дворѣ
 Собрались старики — межъ ними
 Засѣлъ и князь въ вѣнци на головѣ —
 Народъ кипитъ необозримый.
 Ведутъ о важномъ дѣлѣ рѣчь старцы:
 Яка для Руси лучша вѣра?
 Якому Богу имъ поклонъ нести,
 Здѣ онъ, всего владѣтель міра?
 Сѣдья ломаютъ головы на прахъ,
 Предразсужденье обветшало:
 Такъ ломитъ въ крѣпкихъ великанъ цѣпяхъ
 Цѣпья и молотъ и ковало.

Ярослава зрить дѣва, какъ онъ

    держа въ рукѣ булатъ
 Въ досугахъ книги разбираетъ,
 Ихъ хоронитъ во княжескѣй бархатъ,
 Онъ какъ алмазъ ихъ сберегаетъ.

Является и к. Володаръ съ своими рядами и покоряетъ враговъ Галицкой Руси. О Осмомыслѣ говорится слѣдующе:

    Съ Карпатскихъ горъ
 Взвились густою хмарой стрѣлы;
 Въ тревогѣ угровъ ложится таборъ;
 Имъ ворота загородили
 Желѣзны Осмомысловы полки,
 Подперли копіемъ твердини
 Розкинутыхъ Карпатъ — на ихъ хребтѣ
 И на ихъ вѣчно твердой спинѣ
 Они желѣзной станули стеной.

Въ томъ миломъ сновидѣніи зрить чудная дѣва князей Романа, Данила Романовича и Льва основателя города Львова. Всѣ они мелькаютъ въ снѣ яко защитники завѣтной русской земли и вѣры. Послѣ того выплываетъ ужасное видѣніе. Настаютъ времена польского владычества. Розхищаютъ русскую землю и дѣлятъ межъ себя и попираютъ православіе.

    Безнаказанно божи храмы жгли,
 Служителей ихъ обругали,
 Отъ матерныхъ грудей дѣтей влекли,
 Они не люди, а шакалы!
 Въ груди дѣвицы тѣсно — вся дрожить,
 Проснуть ся убѣгнуть не можетъ —
 И руки ломить бѣдна и кричить,
 А влобѣ нѣтъ конца — о Боже!
 Товарищъ ангелъ легкое крыло
 По надъ ней роспростеръ. Спасенья
 Слезами проситъ у него —
 Не слышны звуки утѣшенья.

Здѣсь представляется, что подъ крыломъ генія Руси Галицкая Русь напрягаетъ свои силы дабы могла спасти свою на-

родность, но среди злѣи и подъ гнетомъ она не находитъ потѣшенія. Якаяжъ этой несчастной страны представляется судьба? Вотъ картина будущаго:

Голубка бѣдна, пустившись въ летъ
 Предъ хищной птицею въ испугѣ,
 Когда пріютну крышу отыщеть,
 Къ ней прилѣпится какъ къ подругѣ,
 Не растаетъ съ ней, пускай манитъ
 Испугану разгуль свободы,
 Она за милымъ другомъ лишь груститъ,
 Лишь смотреть, смотреть въ неба своды.
 Еще судьбою жребій не верженъ,
 Какой надѣлитъ дѣву долей —
 Голубки другъ далекъ иль близокъ онъ,
 Она подъ крыломъ божой воли.

Въ этой картинѣ опять Галицкая Русь принимаетъ видъ голубки, которая подъ крыла генія Руси убѣгаетъ какъ подъ пріютную крышу, неопускаетъ оную страшась хищной птицы (враговъ Руси) но остается тамъ несмотря на призывы свободы (австрійскую конституцію) и смотритъ въ свое будущее, которое она ожидаетъ отъ своего милаго (русскихъ братьевъ, русскаго народа).

Здѣсь мы должны примѣтить, что галичане принуждены скрывать свои завѣтные надежды подъ аллегорією, и что только въ такомъ видѣ возможно имъ охраниться отъ полиційскихъ строгихъ наказаній и отъ прасовыхъ судебныхъ тяжбъ обыкновенно кончащихся въ ихъ некористь. Приведенная аллегорія декламируется на русскихъ концертахъ — всѣ русскіе понимаютъ ее а поляки и нѣмцы не могутъ вглубиться въ ея смыслъ, иначе какъ ея автора такъ и декламаторовъ подвергли бы полиційскому штрафу.

Зъ своего Галицкаго тѣснаго кружка вырывается Галичанинъ къ своей любимой идеи — Руси — Великой Руси. Онъ наблюдаетъ ея движенія. Радуетъ ея матери счастливы блиснуть дни, радуется ея всѣми подвигами. То е высказуетъ авторъ поэзіи въ стихѣ подъ заглавіемъ: Три подвиги сторона 106—137. На простонародной галицкой сказкѣ развиваетъ онъ три главнѣйшіи подвиги русской арміи и народа русскаго въ новѣйшей восточной борбѣ. Именно переходъ чрезъ Дунай — взятіе Илевны и переходъ чрезъ Балканы. Царь русскій и герой русскій (армія и на-

родъ) какъ и дочь царя (Болгарія) отгрываютъ въ этой сказочной аллегоріи главную роль. Въ концѣ этого аллегорическаго разсказа прибавлено поясненіе въ слѣдующемъ стихѣ:

О вы минуты восторжены
 Взволнованныхъ славянъ сердець,
 Вы намъ святы и незабвенны,
 Когда славянска Русь — борець
 Подвиги славны совершала,
 Ломала вѣковы цѣпья
 Своихъ братьей въ коняхъ держала
 Ихъ люта бисурманъ толпа,
 Когда самъ царь освободитель
 Могущественною рукой
 Свободы первый возвѣститель
 Побѣдоносна Русь на бой
 Повелъ — и словомъ правосуднымъ
 Онъ наказалъ враговъ креста,
 Подвигамъ доблестнымъ и труднымъ
 Дая признательность отца;
 Тогда презрѣла наша муза
 Гонимна и презрѣна тутъ
 Въ любви родиннаго союза
 Припомнула свой родной звукъ...
 Вы богатыри и соколы
 Вы незабвенны сыны
 Святыя Руси — васъ на полѣ
 Всѣхъ битвъ сопровождали мы
 Съ Галицкой Руси — и сградали
 И вмѣстѣ тѣшились якъ вы,
 Царя и васъ мы обожали
 Славянъ и наша гордость — вы!

На стор. 91 сказка подъ заглавіемъ „Завѣтный кладъ“ начинается словами:

За Чернымъ моремъ, за водами,
 Куда пускали ся лодями
 Аскольдъ и Диръ съ давныхъ давень
 Тамъ царскій кладъ похоронень.

Въ этой сказкѣ отыгрываетъ роль русскій великанъ. Онъ идетъ тотъ кладъ освободить зъ рукъ злаго духа — на него собираются всѣ друзья сатана (время крымской войны). Но нечего не могутъ великану сдѣлать и даже въ его земли не могутъ вторгнуться. Великанъ растетъ и въ концѣ освобождаетъ завѣтный кладъ въ восточной настоящей войнѣ. Такъ Галичане скрываютъ свои задушевные мысли объ единствѣ съ прочею великодержавною Русью то подъ аллегоріи, то подъ сказки, то подъ темныя лишь имъ только понятныя стихи, иначе ихъ бы наклеививъ измѣной подвергнули бы ихъ всякаго рода гоненіямъ, которыя они и въ настоящую минуту не могутъ избѣгнуть.

Въ стихахъ: Орель, Славянская кровь, Славянскій глаголь и Славянская хоругвь стор. 70—79 высказуются могущество, жертволюбіе Руси и указываетъ сочинитель, что Славяне только въ единеніи могутъ достигнуть своего величія и назначенія въ мірѣ.

Отъ этихъ патріотическихъ стихотвореній возвращается сочинитель къ своимъ мѣстнымъ чисто галицкимъ сценамъ. Въ повѣсти „Панщизняки“ стор. 137—190 рисуетъ онъ плачливое состояніе галицкого земледѣльца за время барщины. И въ этой трогательной повѣсти полной хорошихъ а иногда потрясающихъ картинъ не оставляетъ онъ единительной мысли съ прочею Русью и гдѣ только можетъ безъ ущерба своей повѣсти тамъ онъ высказываетъ ее. Такъ описывая богоявленское водосвятіе въ горскихъ сторонахъ говоритъ слѣдующе:

Вездѣ въ тотъ день о Русь святая
 Воспоминаешъ свой Іорданъ,
 Во всѣхъ углахъ доказывая
 Братскій союзъ неразорванъ
 Межъ близкой далекой страной,
 Хотя злопамятны вѣки
 Его враждебною рукою
 Росторгнуть кусятся вездѣ...
 Но ты всегда благоговѣнно
 Исконный свой хранишь завѣтъ
 Іорданъ твой волной недержимой
 Катится дивно и катить.

Еще въ концѣ прибавляется мелодрама въ 3-охъ дѣйствіяхъ подъ заглавіемъ „Подгоряне“. Эта пьеса 13 лѣтъ тому назадъ со-

ставлена сочинителемъ для русскаго львовскаго театра и съ чрезвычайнымъ успѣхомъ отъ того времени ежегодно во всѣхъ городахъ Галиціи бывають сыграна кочующею трупой акторовъ. Музику къ ней сочинилъ Вербѣцкій русскій Галичанинъ на мотивахъ галицкихъ народныхъ пѣсней, котора минушаго года выпечатана любителями музыки. Наведена мелодрама стала ся любимую галицкаго народа. Если довѣдаются въ дальнихъ деревняхъ, что въ какомъ то мѣстечку будетъ она сыграна то 17 и болѣе верствъ приѣзжаютъ, чтобы слышать удачныя пѣсни и видѣть свою народную жизнь въ образѣ представлени.

Хотя могъ Гушалевичъ надѣяться, что его Поэзіи будутъ всеми русскими Галичанами съ изытїемъ украинофиловъ радушно приняты, однако онъ въ стихѣ на прощанье стор. 237 предвидитъ судьбу своего стиха. Въ этихъ короткихъ словахъ рисуеть онъ почти цѣлое состояніе галицкой Руси:

Пускаю въ свѣтъ тебя мой стихъ и проч.

Примѣчаніе. Подаемъ только матеріаль къ оцѣнкѣ поэзіи Гушалевича и просимъ въ Вашей стороны нѣсколько братскихъ словъ.

В галицько-москвофільськїм письменствї, богатїм на всякі курїози, ледви чи знайдець ся курїознїйшии продукт від отсеї автокритики. Не знати, чому тут бїльше дивувати ся, чи безграмотности галицько-руського „соловія“, чи його безмежнїй наївности, в якою він виставляє на показ перед чужими людьми такі свої погляди та прикмети, що замїсть симпатїї та поваги мусїли збудити обриджене та погорду до нього навіть у найтупїйших росїйських реакціонерів, чи врештї тїй безсоромности, в якою він дурить тих своїх сподіваних протекторів, малюючи їм положене галицьких Русинів у такїм безнадїйно-темнїм свѣтлї, яким воно на правду не було в ту пору (Русини мали тоді ще 15 послів у соїмі, а 18 у Віднї!) та впевняючи Росїян, що галицько-руськїй народ не має иньшої думки й иньшого дїла, як стогнати під ярмом Ляхів та Нїмців і визирати помочи від „державної“ Росїї. Все те навіть із становища москвофіла були безсовісні брехнї та „надувательства“ і росїйське правительство дуже добре робило й робить не ймучи віри подібним брехням наших москвофілів, повторюваним іще від 1849 року.

Та для нас Гушалевичева автокритика дорогоцінна ще в одного погляду, як документ загального москвофільського світогляду. Безграмотність, наївність та безсоромна брехливість характеризують його індивідуально, показують, до якого ступня духового й морального упадку дійшов наш „соловій“ віддавши ся москвофільській течії. Але коли в його поезіях і в його коментарії ми не знаходимо ані слова, ані натяку на якусь органічну, позитивну працю Русинів на галицькім ґрунті, коли одинокою дошкою ратунку малюєть ся російська поміч, що буцім то дасть народови все; коли задля сеї помочи Гушалевич іменем усього руського народа готов відцурати ся свободи, то-б то австрійської конституції, то ми бачимо в тім прояви загального москвофільського світогляду, тої шаленої програми, яка думала спровокувати інтервенцію Росії, вмішанє її в австрійські діла ненастанним плачем та криком на польсько-німецько-жидівсько-румунсько-мадарські кривди та утиски, а для піддержання і оправданя того крику рада була кождїй дійсній чи хоч би лише мнимій кривді і роздувала її до неможливих розмірів, нехтуючи, промовчуючи або навіть руйнуючи все добре та корисне, що осягнули Русини в Австрії чи то з ласки правительства, чи завдяки власній праці. Чим гірше, тим лїнше — се був девіз тої партії; чим гірше загалови, народови, тим лїнше для нас, тим близша російська інтервенція! Скілько лиха нароблено нашому розвоєви сим прїнципом від самого 1867 року! Скілько добрих зародів та починів здушено! Скілько підлоти та деморалїзації наплоджено! Скілько брехень нагороджено! Ось дивїть хоч би на Гушалевича! Сей чоловік, якому, можна сказати, всьміхала ся доля від самого семінарського порога, що зробив ся учителем без экзамену, національним соловієм без поетичного дару, без чутя і без фантазії, послом без розумїня політичної азбуки, той чоловік говорить про якісь переслїдуваня, яких він ніколи не зазнав ані тїни, і свою поетичну імпотенцію прикриває буцім то конечністю — крити свої сердечні думки перед ворожим оком, ховати їх у аллєгорії, хоча його деревляні конценції навіть не аллєгоричні, а по просту деревляні і запевняє, що як би вороги знали правдивий змісл тих буцім то глибоких аллєгорій, то трохи чи не розпяли-б його, хоча інтенція тих „аллєгорій“ видна навіть зовсїм не бистрому оку і сам Гушалевич зовсїм недвозначно, хоч звичайно недотепно витолковує її. Дивне москвофільство, що полягало (і полягає) на систематичнім обдурюваню того улюбленого Москаля! Нещире й не-

моральне в своїй основі воно тягло за собою дволичність і в інших відносинах. Той сам Гушалевич, що бажає як найшвидше увільнити себе і свій край з під власти Австрії, не перестає проповідувати вірности та послуху для австрійського царя; той сам соловій, що вважає Поляків відвічними, найстрашнішими ворогами Руси, преспокійно пише польську оду на роковини Собєського і виявляє в ній жаль „rodaków“ за великим королем.

„Поезії“ з 1879 р. не були завершеном віршарської діяльності Гушалевича. Навпаки, тепер неначе міх розв'язався і він почав плодити велику масу такої самої мертвеччини. Його опанувала манія віршованя. Прочитавши Шараневичеву книжку про Гальшку Острожську він перекладає її на свої страховинні вірші; те саме робить з белетристично-історичним оповіданєм Поляка Антонія Ролле про Івана Підкову — уступ за уступом гарцу польську прозу перетарабанює на свої вірші, безформні, безсочні та незугарні, як рідка смола. Йдуть томики за томками тої макулятури, нікому не цікавої і не потрібної. Все, до чого доторкнеться наш автор, хоч би се була й жива тема (прим. події 1848—1849 рр., мадярське повстанє і напади Мадяр на галицьку Русь, що послужили темою найдовшої поеми Гушалевича „Галицько-руські горці“, див. його „Галицькі отголосы“, Львовь 1880, стор. 7—150), все під його рукою робить ся мертве, безідейне, глухе, карикатурне. Докладнійше заманіфестувати свою повну нездібність до поезії, як тими остатніми своїми творами, Гушалевич не міг.

Кінчу. Літературна діяльність Гушалевича, хоч йому й судило ся лишити ся по за порогом дійсної літератури, має в собі дещо цікавого і навчаючого. Чи був у нього поетичний талант, чи ні, ми тепер не можемо сказати; з його віршів ані першої доби (до 1861), ані пізньої сього не видно. Але добрий вірш, особливо ліричний, може удати ся й не-поетови. Моментальний прилив чуття і рідна мова можуть окрилити й напрозаїчнійшу вдачу. Маємо на се приклади у всіх письменствах, маємо і в своїм. От Володимир Навроцький, юрист і економіст, чоловік ясного і тверезого ума, критик із сильним саркастичним забарвленєм, кинений на Мазури виливає зовсім безпретенціональну ліричну пісню „Добраніч родині“, а смерть улюбленої жінки витискає йому віршик „До ластівки“ — оба віршики повні щирої туги та Ірації, між иньшим і завдяки їх мові, чистій і ясній, хоч не богатій. І щож, у цілій

многотомовій мазанині Гушалеви́ча, руського соловія ex offi, ви не знайдете ані одного твору, що міг би і з погляду на форму і з погляду на чутевий зміст міряти ся з тими випадковими продуктами родовитого прозаїка, яких сей навіть не думав публікувати за життя. Або візьміть ще ближший до Гушалеви́ча приклад — Якова Голованького. На що вже прозаїчна натура, учений і публіцист (Zustände der Russinen), а йому під впливом подій 1848 року, при моментальнім приливі щирости удало ся кілька непоганих віршів („Чом річенько домашная“, Заполонілось небо довкола“). Кардинальна хиба всього Гушалеви́чового віршарства, се брак чуття, брак щирости. Всі його вірші, се були риторичні вправи на теми більш або менше далекі від його серця. Найліпші з них ті, де його риторикою кермує рідна, народня мова та лад народньої пісні (Бурлак, Думи мої думи, До Кобзаря). Але ми бачили, що він від самого свого виступу поводив ся з народньою мовою дуже невважливо, нагинав її до потреб свого ніби „висшого стилю“, а швидко проміняв її на російську, якої не знав і ніколи не вивчив ся і яку немилосерно калічив. Розрив із народньою мовою був смертельним засудом на поета; навіть ті слабкі проблески чисто віртуозівської здібности підладжування пісні під чужий тон і виспівування чуття, якого не було в серці, того, що Німець називає „das Anempfinden“, навіть сей суррогат правдивої поезії пропадає у нього безслідно і з під його пера ллє ся рідка, тягуча смола, в якій нема не то поезії, але часто навіть ніякого зміслу. І рівночасно з тим він калічить свою душу, доходить до дикої ненависти й злоби проти тих нових явищ нашого народнього життя, що не підходили до його заскоруваних поглядів, доходить до того огидливого і негідного стану, який нам маює його автокритика. „Ну, що-б, здавало ся, слова“ — мовляв Шевченко. Що-б, здавало ся, народня мова, „говор настухов“ і що-б, здавало ся, лекше, як виеманципувати ся від неї, вилетіти на широке „общерусское“ поле, кинути ся в обійми генієви Великої Руси! А отже підіть тай погляньте, як удав ся сей експерімент Гушалеви́чеви! Чоловік добрий, чутєм неглибокий і розумом не широкий, натура мов сотворена на те, щоб на подобу легкого човника перепливати понад найнебезпечніші підводні скелі, а отже й він викинувши зі свого човна той перший, фундаментальний баяст — рідну мову, помалу позбуваєть ся й чисто формальних прикмет душі й сумління, доходить при живому тілі до повної моральної гнилизни. Наші

молоді „москалики-соколики“, що так і рвуться повторити сей експеримент, повинні би пильно вчитувати ся в твори Гушалевича старшої і пізнійшої його доби. Можливо, що вони відкрили-б їм очи на небезпеку для їх моральної істоти — розуміть ся, о скільки вона у них єсть і о скільки вони на подобу ріжних Вергунів не починають свій шлях тим, чим закінчив Гушалевич — моральними трупами.

Іван Франко.

Уваги про галицькі середні школи.

I.

Ще в маю сього року видала краєва Рада шкільна справозданє про стан середних шкіл у Галичині.¹⁾ Тому, що його в продажі не можна дістати, ми не могли скорше згадати про нього; з огляду одначе, що в ньому подібують ся дуже цікаві цифри, ми вибираємо з них те, що може зацікавити наших читачів і подаємо тут хоч тепер, хоч трохи й припізно.

Передовсім належить згадати, що справозданє складаєть ся з двох частин; у першій подано дані про стан шкіл, у другій зміст нарад двох анкет, скликаних Радою шкільною в справі науки польської й руської мови в середніх школах. Коли порівняти наради обох анкет із собою, то від разу впаде в очи неоднакове трактованє предмету в обох анкетах. Та маючи надію повернути до сеї справи пізнійше, ми займемо ся на разі тільки першою частиною, статистичною.

Всіх учеників у шкільнім 1901/2 р. прийато:

в гімназіях	20 095
в реальних школах	3.164
разом	23.259

---

¹⁾ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1901/2. Odbitka z Sprawozd. c. k. Rady szkolnej kraj. o stanie wychowania publ. w r. szk. 1901/2. We Lwowie, 1902 (вийшло в 1903 р.).

Як сильно зростає одначе число учеників, видно з того, що на шкільний 1902/3 р. прийнято:

в гімназіях	21.922
в реальних школах	3.423
разом	<u>25.345</u>

Протягом року прибуло отже 2.086 учеників! З того припало на гімназії 1.827, а на реальні школи 259 учеників. Очевидно, що тепер, з новим шкільним роком 1903/4, число те покажесть ся ще більше тим паче, що сього року засновано кілька нових шкіл.

Дуже цікаве зіставленє приросту учеників за кілька останніх років, від коли він почав перевищати число 500, с. є від 1894 р. Ось як представляєть ся він:

рік	приріст учеників
1894/5	572
1895/6	870
1896/7	989
1897/8	1131
1898/9	1254
1899/900	1371
1900/1	1130
1901/2	1866
1902/3	2086

З загального приросту фреквенції припадало на 1902 р. на гімназії 87·6%, на реальні школи 12·4%. В давнійших роках виносив сей приріст:

1898 р. в гімназіях 71·5%	в реальних школах 28·5%
1899 " 77·6%	" " 22·4%
1900 " 88·1%	" " 11·9%
1901 " 85·4%	" " 14·6%

Завважимо, що в кінцем шкільного р. 1902 було в Галичині всіх гімназій 34 (між тим 4 руські) і 7 реальних шкіл (між тим ні одної руської).

Наслідком більшого приросту збільшило ся також пересічне число учеників, що припадає на одну гімназію. Ось як воно представляло ся:

В 1899 р.	припадало на одну гімназію	547 уч.,	на одну р. шк.	459 уч.
„ 1900	„ „ „ „	560	„ „ „ „	413 „
„ 1901	„ „ „ „	591	„ „ „ „	452 „
„ 1902	„ „ „ „	627	„ „ „ „	428 „

Загалом на одну середню школу припадало учеників :

1899 р.	.	.	.	533
1900	.	.	.	535
1901	.	.	.	567
1902	.	.	.	590

Для нас було-б дуже інтересно дізнати ся про річний приріст учеників у руських гімназіях і про приріст учеників Русинів у всіх гімназіях та реальних школах. На жаль сього не можна доміркувати ся, бо справоздане не подає потрібних до того дат.

Перейдемо тепер до загального числа учеників у середних школах із кінцем 1902 р.

Дуже цікаві цифри дістанемо тут особливо коли порівняємо віроісповідане учеників і їх національність. Як відомо, загал латинників признаєть ся в Галичині до Поляків, загал греко-католиків до Русинів, а Мойсєєву віру визнають самі Жиди. Є одначе від того виїмки. Значне число гр. католиків признаєть ся що року до Поляків (переважно сини gente Ruthenorum, а також москвофілів), дуже незначне число латинників признаєть ся до Русинів, а Жидів меньша частина признаєть ся до Німців, більша до Поляків; рубрика: Жиди — не існує зовсім у справозданю краввої Ради шкільної. Вона певно думає, що й з антропольогічного становища Жиди стануть Поляками — та най думає собі здорова!

По віроісп. було отже в усіх гімназіях: латинників — 11.415, гр. кат. — 3 815, Мойсєєвої віри — 3.464, иньших (вірм. кат., православних, протестантів, караїтів, менонітів) 167. По національності було: Поляків — 14 803 (в тім 130 гр. кат.), Русинів — 3.685, Німців — 359, иньших 14 (Чехи, Англічани, Росіяни) — а Жиди пропали. Дуже потішний обяв, що число Русинів у гімназіях перевиснає вже число Жидів (Р. 3.685, Ж. 3.464); коли віставимо одначе число учеників гімназій і реальних шкіл разом, то побачимо, що тут Жиди замагають іще Русинів, ба навіть число гр. католиків. Усіх Жидів було в середних школах із кінцем 1902 р. аж 4.268; на те гр. католиків було лише 4.003, а Русинів ледви 3.860! Тимчасом Русини мусять не лише випере-

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

дити Жидів, але зрівнати ся з Поляками, бо інакше не діють ся ніколи фактичної рівноправности в Галичині; вона все буде, як і тепер, на папері. А при теперішних відносинах навіть число Жидів зложене з Русинами не дорівнює Полякам. Кличём усіх свідомих Русинів повинно проте тепер стати: як найбільше учеників висилати до шкіл!

Цікаве тут іще одно, що національна свідомість у Русинів росте безупинно. Коли давнїйше греко-католики становили значне число учеників, що признавали себе до Поляків, тепер воно дуже невеличке, в кількох школах рівне числу Русинів, а в кількох навіть менше від числа Русинів, хоч та цифра дуже незначна. Подрібно виказує се нижше рубрика п. н. „Ріжниця між греко-католиками і Русинами“. З неї довідуємо ся, що найбільший контингент гр. кат. Поляків доставляє польська гімназія в Коломиї (23), польська гімназія в Перемишлі (20), а опісля гімназії в Ряшеві (15) і Самборі (10). У всіх иньших школах цифра ся не доходить 10. Число гр. католиків і Русинів рівне в гімназіях у Бучачи, Дрогобичи, Яслі, Стрию, Тернополи (поль. гімн.), Тарнові і в реаль. школах у Кросні, Тернополи, Тарнові. Число Русинів висше від числа гр. католиків у гімназіях: Коломиї (в руській гімн. 2 латинники, 1 правосл.) 3, в руській у Львові (2 латинники, 3 православні) 5, в руській у Перемишлі (Мойсевої в.) 7, у Станіславові 1, в руській в Тернополі (1 лат., 1 Мойс. в.) 2 — разом 18 учеників. Цікава тут особливо поява, що кількох Жидів зачислило себе до Русинів, тай взагалі, що кількох Жидів ходить до руських гімназій, бо зрештою в руських гімназіях ученики майже всі одної віри й одної національности.

У трьох школах мають Жиди свою більшість (від Поляків і Русинів узятих окремо), а то: в гімназіях у Бродах з 219 учениками і в німецькій у Львові з 197 уч. та в реальній школі в Тернополі з 245 уч. Крім того в 10 гімназіях і в одній реальній школі число учеників Жидів переходило понад 150 і так: Львів, IV — 257, Тернопіль (польська) — 239, Станіславів — 231, Львів, III — 211, Львів, V — 199, Перемишль (польська) — 179, Коломня (польська) — 172, Стрий — 167, Дрогобич — 162, Подгурже — 155 і реальна школа в Станіславові — 191.

Русини мали абсолютну й релятивну більшість лише в своїх чотирьох гімназіях, де иньших учеників, як видно з попереднього,

ходить зовсім незначне число. Релятивної більшости не мали в жадній чужій гімназії і реальній школі. В п'ятьох гімназіях мали число учеників вище понад 150, а то: Бережани — 195, Самбір — 172, Станіславів — 161, Стрий — 157 і Сянік — 154. Крім того в інших п'ятьох гімназіях число учеників перевищало 100, а то: Бучач — 131, Золочів — 126, Броди — 119, Дрогобич — 115, Тернопіль (польська) — 104. З реальних шкіл найбільше Русинів було в Тернополи — 66, усюди инде менше. Взагалі належить завважати, що Русини ходять нерано до реальних шкіл, хоч зовсім не оправдано, бо реаліст учить ся менше один рік, може удержати ся на політехніці скорше як гімназист (із виїмком богословів) і дістає добре становище опісля чи в приватній, чи в урядовій службі.

З поданих цифер добачаємо ось ще які дві цікаві річи: 1) Найбільше число Жидів заповнює східно-галицькі школи, на заході їх дуже мало в порівнаню зі сходом. 2) Русини повинні в найкоротшій часі дістати ще бодай 10 гімназій, а то в місцевостях із польськими гімназіями, де число учеників перевищася цифру 150, та в місцевостях, де нема ні гімназій, ні реальних шкіл, як: Гусятин (або Чортків), Яворів, Сокаль (або Рава), Городенка, Залішки. Крім того конечно хоч одна школа реальна. Учеників не забракне ніколи, як се бачимо все в тих школах, де вони лише що відкривають ся. Та за тим мусить старати ся вся руська суспільність, бо инакше не дібеть ся до сих шкіл і до кінця XX віка!

Подаємо тепер подрібну таблицю учеників у всіх середних школах:

Гімназії:	Латин. обряду	Греко-лат. обряду	Жидів. віри	Інші	Поляки	Русини	Німці	Інші	Різнця між гр. кат. і Русинами	Всіх учеників разом
1. Бохня	535	11	12	2	556	2	2		— 9	560
2. Броди	131	120	219		233	118	119		— 2	470
3. Бережани	224	199	130	14	354	195	17	1	— 4	567
4. Бучач	206	131	128	1	334	131		1	0	466
5. Бонковичі (коло Хирова)	305	13		2	308	7	4	1	— 6	320
6. Дембіца	128	1	11		140				— 1	140
7. Дрогобич	167	115	162	2	331	115			0	446

Гімназії:	Латин. обряду	Греко-кат. обряду	Львів. віря	Інші	Поляки	Русини	Німці	Інші	Різнця між гр. кат. і Русинами	Всіх учеників разом
8. Ярослав	385	96	75		468	87	1		— 9	556
9. Ясло	580	35	28		608	35			0	643
10. Коломия, I гімн. (польська)	238	43	172	14	440	20	6	1	— 23	467
11. Коломия, II гімн. (руська)	2	344		1		347			+ 3	347
12. Краків, I гімн. (св. Анни)	543	4	107	4	650	1	6	1	— 3	658
13. Краків, II гімн. (св. Ядка)	407	8	64	4	477	6			— 2	483
14. Краків, III гімн.	594	6	53	3	650	4	2		— 2	656
15. " IV гімн.	354	7	21	5	379	4	3	1	— 3	387
16. Львів, I гімн. (руська)	2	587		3		592			+ 5	592
17. Львів, II гімн. (німецька)	112	66	197	27	192	65	141	4	— 1	402
18. Львів, III гімн. (Франц-Йосифа)	478	84	211	11	690	76	8		— 8	784
19. Львів, IV гімн.	482	83	257	6	743	82	2	1	— 1	828
20. " V гімн.	638	69	199	18	857	67			— 2	924
21. Новий Санч	552	58	34	15	596	56	7		— 2	659
22. Подгурже	318	2	155		472	1	1	1	— 1	475
23. Перемишль, I г. (польська)	376	67	179	8	569	47	12	2	— 20	630
24. Перемишль II г. (руська)		480	7			487			+ 7	487
25. Ряшів	831	20	71	1	917	5	1		— 15	923
26. Самбір	272	182	90	1	371	172	2		— 10	545
27. Сянік	420	157	49		471	154	1		— 3	626
28. Станіславів	237	160	231	2	465	161	3	1	+ 1	630
29. Стрий	228	157	167	19	395	157	19		0	571
30. Тернопіль, I г. (польська)	289	104	239	4	532	104			0	636
31. Тернопіль, II г. (руська)	1	293	1			295			+ 2	295
32. Тарнів	793	6	101	1	895	6			0	901
33. Вадовиці	412	3	48		463				— 3	463
34. Золочів	175	133	85	2	267	126	2		— 7	395
Разом	11.415	3.815	3.464	167	14.803	3.685	359	14		18.861
%	61·05	20·22	18·45	0·28	78·47	19·54	1·15	0·04		100·00
Реальні школи:										
1. Ярослав	89	15	46	2	137	13	2		— 2	152
2. Краків	658	5	147	13	807	2	7	3	— 3	823
3. Кросно	52	1	1		53	1			0	54
4. Львів	586	60	106	20	719	54			— 6	773
5. Станіславів	254	40	191	13	438	35	24	1	— 5	498
6. Тернопіль	102	66	245		347	66	1		0	414
7. Тарнів	151	1	68		218	1	1		0	220
Разом	1.894	188	404	48	2.719	175	36	4		2.934
%	64·65	6·41	27·51	1·43	92·68	5·96	1·26	0·10		100·00
Разом у гімназіях і реальних школах	13.319	4.003	4.268	215	17.522	3.860	395	18		21.795
%	61·11	18·37	19·57	1·71	80·44	17·70	1·82	0·04		100·00

Пригляньмо ся тепер іще клясифікації учеників.

З кінцем р. 1902 клясифіковано в гімназіях лише 18.861, а що з початком року вписало ся було 20.095 учеників, то протягом року виступило їх 1234 (6%).¹⁾ В реальних школах клясифіковано 2934 учеників, а що записаних із початком року було 3.164, то виступило 230 або 7.2%.²⁾ Процент отже учеників, що покидають протягом року школу, більший в реальних школах, як у гімназіях, і майже однаковий щорічно.

Із клясифікованих учеників отримало в гімназіях :

I клясу з відзначенєм	1.811	або	9.6%
I " "	14.770	"	78.37%
II " "	1.437	"	7.3%
III " "	843	"	4.46%

В реальних школах :

I клясу з відзначенєм	161	або	5.54%
I " "	2.314	"	78.97%
II " "	343	"	11.64%
III " "	109	"	3.82%

Разом добру клясу дістало в гімназіях 88.98%, в реальних школах 84.51%. Поправки в гімназіях поздавало 90.30%, в реальних школах 89.50%.

Цікаво буде ще зіставити число учеників, що стратили рік або через те, що виступили, або через злу клясу. В гімназіях воно виносить 3.514, в реальних школах 682, разом 4.196 (без поправок) на 23.259 записаних із початком року. Цифра, як видно, поважна, та як вона представляла-б ся для учеників Русинів —

¹⁾ Процент учеників, що виступили протягом року виносив :

1898 р.	—	7.69%
1899 р.	—	6%
1900 р.	—	5.8%
1901 р.	—	6.3%
1902 р.	—	6%

²⁾ В реальних школах сей процент виглядав ось як :

1898 р.	—	10.26%
1899 р.	—	5.6%
1900 р.	—	7.07%
1901 р.	—	7.6%
1902 р.	—	7.2%

трудно сказати, бо й сих цифер не знайдете у справозданю. Можна приймати одначе за річ певну супроти знаної прихильности учителів Поляків до учеників Русинів по польських, та супроти теплої опіки учителів Русинів по руських гімназіях, що процент учеників Русинів, що виступили або подіставали злі ноти, буде більший від проценту Жидів та Поляків.

Дуже цікаву замітку читаємо на ст. 5: „Ze względu na nadzwyczajny wzrost frekwencyi szkół średnich w latach ostatnich, na wynikające ztąd przepełnienie i rozliczne niedogodności pod względem wychowawczym, naukowym i sanitarnym, wypracowała c. k. Rada szkolna krajowa w roku ubiegłym wyczerpujący sprawę operat i przedłożyła go J. E. Panu Ministrowi Wyznań i Oświecenia (relacya z dnia 7. stycznia 1902 l. 670). W operacie tym przedstawiła potrzebę tworzenia nowych szkół średnich i podziału przepełnionych, biorąc na uwagę rezolucye Sejmu krajowego w tej sprawie uchwalone, tudzież życzenia i oferty gmin miejskich, starających się o pozyskanie nowych szkół średnich. Plan systematycznej akcyi w tym kierunku rozłożono na cztery najbliższe lata a to ze względu na wielkość wydatków z nią połączonych, dalej ze względu na dotychczasowy brak nauczycieli, który jednak obecnie już mniej uczuwać się daje, i na potrzebę zbudowania budynków szkolnych.“ Акция Ради шкільної знайшла видно підпору в міністрі, бо як знаємо, на підставі сього пляну отворено VI гімн. у Львові, II реальну школу у Львові і Кракові, II гімн. в Тарнові, реальну школу в Снятині, учительську семинарію у Старім Санчи — ну, і дальші будуть отворювані. Чому одначе ся акция має обмежати ся на польські школи, хоч руських очевидна недостача, чому досі не засновано ні одної учительської семинарії руської, ні одної реальної школи, — на се питанє най відповідять ті Русини, що засідають у Раді шкільній, руські послы та ті люди, що можуть і повинні заняти ся сими справами, а не зважають на них із величезною, попросту необчисленою шкодою для нашого національного розвитку в найблизшій будуччині.

Говорять загально, що твореню руських середних шкіл стоять на заваді: 1) брак учеників; 2) брак учителів. Що до першого, то вже наведені висше цифри вказують щось цілком ивьше: постійний зріст шкільної молодіжи, отже й руської; а далі йде ще й сей незаперечений факт, що з заснованєм нової школи напливає

до неї нова шкільна молодіж. Найліпшим доказом цього може бути отворена цього року реальна школа в Снятині, де вписало ся коло 60 учеників, хоч перед тим не було там ніякої середньої школи. Ті самі хлопці — може з малими виїмками — були-б записали ся до сеї школи й тоді, коли-б вона була руська; ріжниця була-б лише та, що було-б у ній абсолютно більше Русинів, як тепер. Але се чей не біда.

Що до другого закиду, то небаром дізнаємо ся про фактичний стан учителів Русинів по середніх школах на підставі урядових цифер, які намісництво певно предложить у соїм у відповідь на інтерпеляцію руських послів в сій справі.¹⁾ Що справа не стоїть одначе так зле, як дехто собі бажає, то видно хоч би з отсього ряду імен учителів Русинів зайнятих по польських середніх школах, який нам насуваєть ся на думку без довгих намислів та без переглядування шкільних справоздань, при чім умисне поминаємо учительські семінарії, при яких зайняте також значне число Русинів, а між ними навіть багато добрих педагогічних сил. Львів: Др. В. Лучаковський, А. Аліськевич, В. Шухевич, Т. Грушкевич, В. Скобельський, др. В. Левицький, др. С. Рудницький, О. Людкевич. Станіславів: П. Рибчук, В. Лятошинський. Самбір: Ф. Колесса, В. Старецький. Бережани: С. Томашівський, О. Лукіянович, Г. Бобяк, І. Бачинський, Г. Прийма. Бучач: І. Маляк, В. Винар, Геців. Тернопіль: О. Терлецький, Е. Мандичевський. Кросно: Д. Коренець. Дембіца: О. Колодницький. Ярослав: О. Янів, О. Прислопський. Ряшів: М. Крушельницький. Золочів: С. Труш, Ф. Примак. Розумієть ся, що по докладнім розсліді знайдесть ся бодай ще раз стільки сил. А коли додамо до того, що останніми часами збільшило ся дуже сильно число студентів Русинів на філософічнім факультеті у Львові і певно ще збільшить ся, коли будуть вигляди, що учителів буде потрібно більше, то побачимо, що аргумент про брак учителів безпідставний та що вже тепер можна приступити до отвореня кількох шкіл і поки вони дійдуть до повного числа клас, учителі знайдуть ся, бо прибудуть молоді сили.

Як зарадити бракови учителів, на те зрештою вказують слова справозданя шкільної Ради на ст. 14—15: „Dzieje się to (збіль-

¹⁾ У сій відповіді подано цифру кваліфікованих учителів на 32. Очевидно не подано тут катехитів і учителів руської мови по польських гімназіях та поминено всіх суплентів.

шанє кандидатів на учителів) przeważnie przez udzielanie stypendyów na czas studyów uniwersyteckich“. Такі стипендії є для учителів німецької мови (по 1200 кор. річно; досі користало з них 46 кандидатів), для учителів французької мови (по 1.200 кор. річно; досі користало з них 6 кандидатів), для учителів фізики і хемії (по 600 кор. річно; досі користало 7 канд.), для учителів відручних рисунків (по 600 кор.), а від минулого року засновано стипендії взагалі для студентів філософії, про що свідчить „Okólnik“ Ради шкільної до дирекцій гімназій, надрукований на ст. 15. Стипендії сї одначе дістають ся майже все Полякам (із дуже незначними виїсками). Є й для Русинів окремі стипендії, спеціально для тих, що студіюють українську літературу, але як вони високі, кілька студентів користало з них, про те не знаємо нічого. В справозданю говорить ся ляконічно: „Dla kandydatów na nauczycieli języka ruskiego w szkołach średnich istnieją osobne stypendya, z których korzysta dwóch kandydatów. Стільки всього. Коли-б шкільна Рада дбала дійсно про приріст учителів Русинів, тоді певно не було-б справозданє таке ляконічне і кандидатів було-б аж за багато.

Дуже гарну новість завела шкільна Рада від недавна в напрямі фахового виобразуваня учителів: Установила вона „kursy praktycznego kształcenia kandydatów stanu nauczycielskiego“. Ті, що ходять на сї курси, беруть по 500 кор. річно стипендії і приглядають ся науці в школі на годинах найліпших педагогів, які дістають за се окрему ремунарацію. Се добра річ тому, що кандидат ставши опісля учителем, учить відповідно до наукової методи, а не так, як він бачив у школі, коли його вчили ті, що самі не мали понятя про педагогію. На жаль, ся новість заведена лише в Кракові у двох гімназиях — у Львові шкода її, бо тут могли-б із неї користати ще й Русини... А чи Русинам не досить недокінчених медиків, правників, богословів по їх гімназиях? На що їм добрих фахових сил і ще за багато?

II.

Переїдемо тепер до українсько-руських гімназій, при чім усі цифри подамо в порядку старшинства гімназій (що до їх основаня): Львів, Перемишль, Коломия, Тернопіль (в останній гімназії було минулого року пять клас). Усі цифри взяті ві шкільного року 1902/3, отже о рік пізнійші від попередніх.

З початком року вписало ся до руських гімназій учеників

755

585⁵483⁹

400

Разом 2223^{14*})

Розуміть ся, що се число не видержало до кінця року і зменьшило ся значно. Ось яке воно було при клясифікації другого півроку :

684¹⁰549⁷442⁵

355

Разом 2030²²

Відпало отже разом 185 учеників, при чім число приватистів збільшило ся, а не зменьшило ся. І коли-б скінчило ся на сім убутку, то ще не велика була-б утрата процентова; та бо при клясифікації се число зросло так значно, що вже нічим не можна його тут пояснити як або недбалістю самих учителів, або невмілістю їх учити. Не прикладаєть ся сього до всіх учителів, бо в наших гімназіях є й дуже добрі педагогі і люди свідомі своєї задачі, що вважають себе не лише урядовими вчителями, але й батьками молодіжи і бажають щиро вивести її в люди та дають їй до того основні наукові підстави; на жаль — не складають вони більшости учителів, а се відбиваєть ся не лише на убутку молодіжи в році, але й на кінцевій клясифікації. Справу сю обговорювано сього року досить основно в щоденній пресі, тому ми не будемо повтаряти звисні вже річі і подамо самі цифри, що говорять найліпше за себе.

При клясифікації дістали поправки 200 ⁴ ученики. Менше	
більше відпадає 10 ⁰ % при поправках, а приватисти по більшій часті всі; через те приймаємо, що з сеї категорії перепало в осени	
не менше як	20 ⁴ учеників
третьій степеню одержало	80 ¹ „
другий степеню одержало	175 ² „
виступило в році	185 „
пропало разом у 1903 р.	<u>460⁷</u> „

*) Цифри в горі означають число приватистів.

460⁷ учеників! Се число, що може становити для себе окрему гімназію, і справді воно більше від числа учеників із кінцем року в коломийській і тернопільській гімназії! Се страшне число, тому правдиві учителі-педагоги і приятелі молодіжи повинні заставити ся над таким убутком і не допустити до того, щоб усякі аргонавти, що по різних пригодах на різних факультетах дістали порученє розігнати на сто вітрів молодіж із наших гімназій, виконували так безкарно і безсовісно своє порученє. Таж є на щось шкільні конференції, є на них протоколи, є підписи учителів, є протести аж до міністерства і відклики. Таж тим людям треба сказати виразно в очи, що́ роблять і до чого стремлять, а коли вони не занехають свого поступування, то може знайдець ся поза гімназіями сила, що приневолить їх поводити ся трошки инакше. Уваги сі будуть оправдані особливо тоді, коли зважимо, що наша шкільна молодіж переважно бідна і мусить ріжними способами заробляти на своє удержанє; далі, що вона без порівняня пильнійша від молодіжи в польських гімназіях і що більше стараєть ся працювати; правда, в витревалости вона уступає Жидам (не Полякам!), але за те заступає сей брак иньшими прикметами, яких Жиди не мають, через що мусять бубнити лекції нераз зовсім безмисно і тим виробляють у собі витревалість. Найліпше се видно в тих польських гімназіях, де разом учать ся Поляки, Жиди й Русини. Найбільший процент інструкторів мають Поляки, найменший Русини; найбільше інструкторами бувають Русини, найменше Поляки. Коли при тім узяти ще всякі місцеві й особисті відносини учителів і учеників, усякі огляди для дітей, яких батьки на певних, особливо урядових становищах, а всяку безоглядність для дітей, яких батьки — селяни, варібники і ин., в яких по найбільшій часті рекрутуєть ся руська молодіж — то по просту треба дивувати ся, що руської молодіжи переходить іще такий значний процент. В руських гімназіях сеї ріжницї не видно, бо вони майже виключно заповнені Русинами, але через те нема ще ніякої підстави, щоби в руських гімназіях виказувати висші річні убутки, як у польських.

Подамо тепер повну клясифікацію у всіх гімназіях:

Перший степ. з відзн. отримали	$59^1 + 57^2 + 34 + 45 = 195^3$
„ „ без відзн.	$465^5 + 413^2 + 303^4 + 190 = 1371^{11}$
Другий „	$65^1 + 33^1 + 35 + 42 = 175^2$
Третій „	$20^1 + 10 + 21 + 29 = 80^1$
Поправки	$73^2 + 33^1 + 46^1 + 48 = 200^4$
Іспит доповн. мають зложити :	$2 + - + - + 1 = 3$
Не класифіковано :	$- + 3 + 3 + - = 6$
Разом :	$684^{10} + 549^7 + 442^5 + 355 = 2030^{22}$

Ся табличка виказує наглядно, де учеників найбільше нищено. По порядку в „прочищуваню“ учеників стоять гімназії так: Тернопіль, Коломия, Львів, Перемишль. Наймолодша гімназія отже на першій місці! Та вже сам склад її учителів поданий у справозданю не віщує нічого иньшого...

Дуже інтересні цифри отримуємо при зчислюваню шкільної оплати. Добачуємо при тім сю цікаву появу, що число оплат і число учеників, що їх складають, більше в другім півроці, як у першім. Видно, що деякі вчителі мстять ся бодай тим, що дають ученикам злу пильність або злі обичаї і наслідком того приневолюють їх більше платити. Ось ся цікава табелька:

Шкільну оплату складали

в I півроці	$132^7 + 132^6 + 123 + 58^1 = 445^{14}$
в II „	$185^1 + 116^7 + 105 + 82 = 488^8$

Зложено всіх оплат :

Сума оплат за I півр.	$5.560 + 3.570 + 3.630 + 2.360 = 15.120$
„ „ „ II „	$7.440 + 4.500 + 3.810 + 3.280 = 21.030$
Вступні такси :	$1.570 + 501 \cdot 8 + 709 \cdot 4 + 541 \cdot 8 = 3.323$
Датки на н. прибори	$1.117 \cdot 2 + 1.074 + 910 + 806 = 3.907 \cdot 2$
Такси за дуплікати	
свiдоцтв	$78 + 20 + 26 + 10 = 134$
На фонд забав	$- + 279 + 146 + 362 = 787$
Разом	$15.785 \cdot 2 + 9.944 \cdot 8 + 9.431 \cdot 4 + 7.359 \cdot 8 = 44.301 \cdot 2$

Так отже Русини заплатили лише в своїх чотирьох гімназіях в однім році величезну, як на наші обставини суму, 44.301·2 К. А певно в друге стільки заплатили в польських гімназіях, хоч звідти дат не можна дістати при відомій уже статистиці в справозданнях Ради шкільної. І тут на першій місці фігурує львівська гімназія з двох причин : а) що вона найчисленніша ; б) що в ній шкільна оплата висша на рік, як у провінціальних містах.

Придивім ся тепер, що Русини дістали в заміну за ті зложені високі суми — так само в сумах. Маємо на думці стипендії, які представляють ся ось як у цифрах:

$$\text{Число стипендістів: } 18 + 22 + 8 + 1 = 45$$

$$\text{Квога стипендій: } 3.906 + 4.948 \cdot 6 + 2.002 + 240 = 11.096 \cdot 6 \text{ К.}$$

Бачимо отже, що сума стипендій вносить майже четверту часть шкільних оплат, але розложена вона на гімназії дуже нерівномірно, бо в тернопільській був один стипендіст із 240 коронами! Певно на дальше се число збільшить ся!

Дуже цікаві таблиці, що виказують стан родичів учеників. Шкода лише, що в тернопільській гімназії не подано сеї таблиці та що взагалі не заведеть ся певної системи при укладаню сих таблиц у всіх школах, через що виходять недокладности і непорозумія. Показуєть ся в них, що головний контингент учеників дають селяни ($324 + 224^2 + 207^1$), а по них сьвященники ($165 + 118^2 + 80^2$). Значне число учеників доставляють іще народні учителі ($48 + 41 + 45$), державні урядники ($41 + 37 + 29$), ремісники і промисловці ($32 + 69 + 31$) та державні слуги ($20 + 35^2 + 24$). На иньші стани нашої суспільности припадають дуже незначні цифри прим. лікарі — 6, нотарі — 3, адвокати 4, автономічні урядники — 2, купці — 15 і т. д. Сю появу можна мабуть пояснити лише тим, що батьки в тих станів посилають своїх синів до польських гімназій; інакше де поділи-б ся ті діти?

Замітна також іще рубрика, що представляє число учеників, які вчать ся надобовязкових предметів. Тут впадає передовсім в очи, що польської мови вчить ся непропорціонально велике число учеників. Ми беремо се за додатну появу, бо чим більше хто навчить ся, тим ліпше для нього, але піднесемо знов, що при иньших предметах — із виїмком співу й гімнастики, які становлять більше забаву ніж науку, — непропорціонально мале число учеників. Французької мови, конгресової і парламентарної, в якою можна сьвіт переїхати, вчать лише в двох гімназиях, а вчить ся її аж 78 учеників! Англійської мови не вчать ніде, хоч і вона зда-ла-б ся. Стенографії, також корисної річи, вчать лише в одній гімназії і на неї ходить аж 72 ученики. На нашу думку треба конечно зреформувати науку французької мови і заохотити до неї більше число учеників. Подрібно представляєть ся наука надобовязкових предметів у всіх гімназиях ось як:

Польська мова:	291	+	343	+	262	+	234	=	1130
Французька мова:	39	+	—	+	—	+	39	=	78
Краєва історія:	274	+	192	+	164	+	133	=	763
Спів:	198	+	199	+	156	+	76	=	629
Рисунки:	69	+	81	+	55	+	28	=	233
Стенографія:	72		—		—		—	=	72
Каліграфія:	79	+	84	+	73	+	79	=	315
Гімнастика:	—	+	288	+	309	+	177	=	774

Аномалія, яка звертає на себе увагу в руських гімназіях, се учебники, поскладані двома або й трома авторами. От які подібуюмо між ними: Самолевич-Р. Цеглинський, Граматика латинська для I—II кл.; Штайнер-Шайндлер-Р. Цеглинський — Вправи латинські для I кл.; В. Коцовський-І. Огоновський — Методична граматики рускої мови; Герман-Шетелєнц-Калитовський — Вправи німецькі (для I, II, III, IV кл.); Беноні-Матієв — Короткий начерк географії; Мочник-Савицький — Наука геометрії; Ростафінський-Верхратський — Ботаніка на низші класи; Семкович-Ільницький — Оповідання в історії всесвітної, ч. I і II; Семкович-Полянський-Пачовський — Оповідання в історії всесвітної, ч. III.; Самолевич-Солтисік-І. Огоновський — Граматика латинська, ч. I і II; Фідерер-Мандибур-Р. Цеглинський — Граматика грецька шкільна; Вінковський-Таборський-Гр. Цеглинський — Вправи грецькі для III і IV кл.; Ломницький-Верхратський — Мінералогія; Беноні-Маєрський-Полянський — Географія австро-угорської монархії; Бішінг-Гохштетер-Полянський — Мінералогія і геологія для висших клас; Фінкель-Гломбінський-Білецький — Історія і статистика австро-угорської монархії і т. д. Коли один автор зложив підручник так, що він не надаєть ся для дальшої науки, то пощо його перероблювати по кілька разів, а не поручити відповідному учителеви уложити новий підручник? Доброму педагогови і старшому учителеви се легко зробити і ліпше мати підручник із іменем одного автора, як кількох. Коли-ж участь другого робітника обмежила ся на переклад, то для чого його імя фігурує на книжці побіч авторського? Се по просту надужите літературної етики! Така „многоіменність“ шкідлива навіть із практичного боку, бо як запам'ятати якомусь там малоінтелігентному батькови титул книжки, яку доводить ся йому нераз купувати? Взагалі ся „многоіменність“ виглядає дуже карикатурно, не практикуєть ся поза Галичиною ніде, тому й конечно її як галицький дивогляд — усунути. Су-

проти того, що в нас книжки змінюють ся дуже часто, таку заміну не трудно буде зробити.

Досить лихо стоять по руських гімназиях бібліотеки і то як для учителів, так для учеників, особливо що до руських книжок. Закордонних видань там дуже мало, а з наших також багато не купуєть ся, хоч у бібліотеці для учителів повинна бути кожда книжка як не для вжитку учителів, то бодай для того, що-б знати, що є в тій книжці, чи можна її поручити для читаня ученикам, чи ні. Ширший і повнійший вибір книжок для учеників також не зашкодив би. Ми бачимо, що в перемиській бібліотеці для учеників є лише 402 руські твори, а в коломиївській 291. Кілько в тернопільській — не знаємо, але певно ще менше. Що-ж там ученик має читати, особливо цікавіший? Не диво, що жадобу читаня стараєть ся він заспокоїти инакше, — але чому його потім власти карають, як се мало місце сього року в Тернополі? Доставте ученикам стільки книжок, щоб вони мали в чім вибрати кождий до свого нахилу, то вони певно не будуть вишукувати „заказаних“ і не буде потреба карати їх, коли за читане книжок загалом належить карати.

На koniecь звернемо ще увагу на теми при письменних задачах учеників. Є між ними усякі, навіть гумористичні нераз, та вчисляти їх тут ми не будемо хоч би тому, що шкода місця. В кождім разі зазначимо кілька руських, аби показати, що вони зовсім невідповідні на задачі. Ось приміром: Первісна культура материяльна Руси Київскої у добі домонгольській. — Якими прикметами визначували ся Римляни? — Яке значіне у нашого народа має сонце з огляду на духове і фізичне житє? — Участь звїринного і ростиного царства в рускій поезії. (На основі читаних байок, пісень і метаморфоз). — Мотиви страху і тривоги в прочитаних баладах. — Причини і наслідки неробства. — Які черти людскости зображені в VI пісні Іліади і яким способом? — Сї всі теми призначені для V і VI кл. А між темами для VII і VIII кл. подибуємо: Відносини природи до чоловіка в устній словесности. — Душевна борба і моральна основа в Наталці Полтавці Котляревского. — Чому трагедію „Павло Полуботок“ присвятив автор рускій молодежи? — Значіне Рогніди для розвою акції в трагедії К. Устияновича „Ярополк“ і т. и. Крім того за багато тем присвячено Грекам і Римлянам. Чи не ліпше навчить ся ученик писати на живій і новій темі, ніж на греко-римській,

звичайно незнаній йому і зовсім відмінній від теперішних відно-
син? Се не значить іще відкидати ті теми цілком, але обмежити
можна-б їх.

Найвищий також уже час покинути вважати за взірці драма-
тичної штуки „Гальшку Острожську“ Огоновського та „Полуботка“
О. Барвінського, яких тримають ся вперто в гімназіях. Що поду-
має собі ученик, коли порівнає сі взірці з німецькими, польськими
і иньшими? Таж нині не стоїть уже наша драматична література
так низько, щоб не можна було з неї вибрати щось ліпше. Як не
буде у нас, знайдець ся на Україні, а коли ні, то не зважати зо-
всім на такі оригінальні взірці, як повисші, і обмежити ся на не-
реклади, доступні тепер ученикам.

В. Гнатюк.

Хроніка і бібліографія.

І. З літератури і науки.

В справі полтавського свята. По деяких газетах та журналах надруковано, щоби я на святі Котляревського в Полтаві 30 серпня ст. ст., в засіданню „Думи“, як заборонено читати українські адреси, протестуючи подрав адресу від українських письменників з Києва, від яких був я в Полтаві делегатом. Я справді, як і інші делегати, протестував проти заборони, але адреси не драв і був і є проти такого вчинку. В своїх привітаннях на вінках і на папері ми говорили не до того, хто їх заборонив читати, але склали свою шанобу Котляревському і витали з національним святом рідний наріччя, — через те привітання мусіли лишити ся цілі і піти туди, куди вони мають іти — до світлиці, призначеної Котляревському у полтавському музеї. Що моя думка була правдива, що полтавської „Думи“, якій до рук давано привітання, не треба було іден-

тифікувати в адміністрацію, яка заборонила їх читати, — доводить і недавня постанова „Думи“: жаліти ся сенатови за ту заборону. Через те я й не хотів драти своєї адреси, і не подрав її, а цілу віддав кому треба. Дуже прошу ті видання, які подали про мене иньшу звістку (напр. „Діло“, „Ruthenische Revue“), передруквати сього мого листа.

Б. Грінченко.

Участь гімназистів Грузин у відслоненю пам'ятника Котляревському. Гімназисти Грузини з Кутаїсу надіслали на відслонення пам'ятника Котляревському у Полтаві телеграму, яку подаємо тут в українському перекладі: „Гімназисти Грузини прохають Полтавську міську раду передати товаришам гімназистам Полтавцям своє щире витанє з відслоненем пам'ятника першому українському поетови І. Котляревському.“

Вірменські розрухи та українське свято. На перший погляд, здаєть ся, нема нічого спільного між вірменськими розрухами у Ба-

ку та українським сьвятом відслонення пам'ятника українському поетови І. Котляревському в Полтаві. Отже далекозора російська цензура заборонила часописі „Бакку“, що видаєть ся на Кавказі у м. Баку, друкувати дописи свого спеціального кореспондента про сьвято в Полтаві, мотивуючи се тим, що, мовляв, дописи про національне українське сьвято будуть розпалювати й так неспокойних Вірмен та иньших кавказьких инородців.

П. Д.

Археологічні розкопи Запороської Січі. Археологічна імператорська комісія в Петербурзі знаряджає по весні експедицію для археологічних розкопів на Дніпрових порогах, а власне на тим місці, де була колись Запороська Січ.

С. П-ра.

Премія за українські книжки.

На сільсько-господарській виставі в м. Винниці (Подільської губ.) при кінці серпня виставлені були між иньшим різні книжки, придатні спеціально до поліпшення сільської господарки і взагалі до народнього читання. Першу премію (золоту медаль) одержала книгарня журналу „Кіевская Старина“; в дилемі висловлено: „за найліпші народні видання, придатні для сільського люду“.

В. Д.

Етнографічна екскурсія. Минулого літа з Катеринодара виїхав у чорноморські козацькі станиці д. Ал. Кошиц, запрошений місцевим статистичним комітетом для обслідування пісенної творчости кубанського козацького війська, а також для збирання етнографічних матеріалів з обсягу побутового життя, якими так багата

людність Чорноморії. Д. Кошиц — вихованець київської Духовної Академії, родом з с. Тарасівки (4 верстви від с. Кирилівки, батьківщини Шевченка), відомий був у Києві як талановитий впорядчик хорів і музик. Його перу належить між иньшим оцінка музичної діяльности славного композитора нашого М. В. Лисенка в книжці, виданій 1901 року в Києві під загол. „Корифей украинской сцены“. Усі видатки на подорож д. Кошица узяв на себе військовий заряд, призначивши йому на три роки щорічно по 1.700 р. і за се літо окремо 1.700. Можна бути певним, що д. Кошиц збере і зашише велику силу цінних етнографічних матеріалів на Кубанщині і затьмить славу другого збирача кубанських пісень д. Бігдая, який уже видав більш 10 збірників, не зовсім бездоганих із де-якого боку.

В. Д.

Ювілей поступової російської часописи. Д. 3 жовтня сьвяткувала 40-літній ювілей видання краща російська часопись „Русскія Вѣдомости“. За сей — розмірно довгий — період часу (від 1863 р.) названа часопись придбала собі і славу толерантного, поступового органа кращої частини російського суспільства. І справді, „Рус. Вѣд.“ се майже одинока в Росії часопись, про яку можна бути тої думки, що вона чесно поводи́ла ся з друкованим словом. Що до національного питання, „Рус. Вѣд.“ тримали також себе досить толерантно і завше підкреслювали потребу більшої свободи для недержавних національностей Росії. Про українське питання писали

вони рідко, але завжди з очевидним змаганням до об'єктивності. Не що давно подані були в них переклади з Франка та М. Левицького. Коли взяти на увагу безпринципність та безідейність російської щоденної преси, літературно-громадське обличчя „Рус. Вѣд.“ буде визначати ся найбільш симпатичними рисами. Тому то часопись і користує ся пошаною з боку постоунового російського суспільства. *С. П—ра.*

Памятка книжка Київської губ. Київський губерський статистичний комітет має намір значно змістити і доповнити програму своєї щорічної „Памятної книжки“. В книжці буде удіяно чимало місця науковому відділові, куди мають увійти статі історичного, етнографічного і економічного змісту. Між иньшим, о скільки нам відомо, буде уміщений цікавий матеріял про стан кобзарів та лірників у Київщині, зібраний у сьому році з наказу міністра внутрішніх справ повітовими поліційними й адміністративними урядниками.

В. Д.

Нумізматичне товариство. В Петербурзі засновуєть ся нове товариство нумізматів. Воно буде функціонувати не самостійно, а як відділ Імперат. археологічного товариства.

В. Д.

Бібліотека небіжника О. І. Маркевича. Вдова небіжника О. І. Маркевича, одеського професора — Л. С. Маркевичева написала одеському міському голові П. Зеленому листа, в якому сповіщає, що в чималій бібліотеці її мужа єсть багато книг загального і науково-історичного змісту, серед яких єсть і цілком придатні для

простого люду, які вона хотіла-б офірувати місту з тим одначе, щоб вона послужила ядром будучої бібліотеки-читальні для робітників на Молдаванці. „Маючи чимало доказів симпатій з боку приятелів і бувших учнів небіжчика Олексія Івановича, я сподіваю ся, — пише вона, — що бібліотека ростиме, дякуючи грошевим офірам, які я просила-б приймати при публичній бібліотеці. Коли моя пропозиція буде принята, я бажала-б, щоб рада обібрала з бувших учнів і приятелів небіжчика, під вашою кермою, комісію для прийому книжок і засновання бібліотеки-читальні.“ Рада постановила вислати Л. С. Маркевичевій подяку і доручила міському голові скласти комісію з бувших учнів і приятелів О. І. Маркевича. Решту бібліотеки вдова розділила так, що часть передала одеському товариству Історії і Древностей, а книжки, що відносять ся до історії України, переслала в Чернігів до українського музею пок. Тарновського.

В. Д.

Катальог Київської міської публичної бібліотеки. В Києві тепер друкуєть ся катальог Міської публичної бібліотеки, куди увійдуть усі книжки сеї бібліотеки з засновання її і по день друкування. Катальог складати меть ся з 1000 сторін, і в ньому будуть подані данні чисто бібліографічні, а самі назви книжок розміщені по відділам у системі. До катальноу не увійдуть лише книжки, подаровані М. Б. Юзефовичем, тому що вже виданий окремих друкований катальог сеї збірки. Катальог закінчить ся дру-

ком при кінці осені і поступить тоді в продаж. Се буде дуже корисна книжка, бо досі хоч і були рукописні систематичні каталоги, але книжки вписувались туди не поазбучно, а в міру їх набування, тому дуже тяжко було користати з них. Київська публична бібліотека — досить повна і має багато раритетів. Туди увійшла ціла бібліотека д. М. Юзефовича з солідним українським відділом, чимало українських збірників (історичних) небіжчика О. Лазаревського, а незабаром має туди перейти і бібліотека проф. І. Лучицького (коло 10.000 томів) *В. Д.*

Кілько книжок на сьвітї?

Одна французька часопись подає відомости про кількість книжок на сьвітї. Найбільше число їх припадає на Західню Европу, де воно досягає двох мільярдів. В Сполучених Державах їх усього 800 мільонів, і в Східній Європі (Росня, Балканські держави, Турція і т. и.) — 500 мільонів. На решту сьвіта припадає не більш 250 мільонів. Розуміється, цифри єї лише приблизні. А от відомости про число книжок у ліпших бібліотеках в Европі: париська Національна має 3 мільони, Британський музей 2 мільони, Публична бібліотека в Петербурзі 1½ міль., берлінська бібліотека 1 міль., віденська 600 тисяч, оксфордська і копенгагенська по 500 тисяч томів. *В. Д.*

II. Нові книжки.

Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jhgg. 1903. N. 1. N. 13. Львів, 1903. З дру-

карні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 56, 8°. Ціна 1 кор.

Генріх Гайне. Атта Троль. Раткліф. Баллади. Переклади Лесї Українки і Максима Славинського. Виданне редакції Літературно-Наукового Вістника. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 136, 8°. Ціна 1·20 кор. Зміст: 1) Атта Троль, переклад Лесї Українки, з передмовою. Ст. III—IV + 1—83. — 2) Віліям Раткліф, трагедія в чотирьох сценах, переклад М. Славинського. Ст. 84—116. — 3) Баллади, переклад М. Славинського. а) Лицарь Олаф. Ст. 119—121. — б) Авра. Ст. 122. — в) Невольницький корабель. Ст. 123—128. — г) Король Гаральд Гарфагар. Ст. 129—130. — д) Шані Метта. Ст. 131—133.

Іван Франко. Панталаха і иньші оповіданя. Львів, 1902. (Випущено 1903). Накладом Антона Хойнацького. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. VI+160, 8°. Ціна 2 кор. Зміст: 1) Передмова. Ст. V—VI. 2) Панталаха. Ст. 1—105. — 3) Хлопська комісія. Ст. 109—136. — 4) В тюремнім шпиталі. Ст. 141—159.

Б. Гринченко. Писання. Томъ I. У Києви, 1903. Зъ друкарні П. Барського. Ст. VI+500, вел. 8°. Ціна 1·50 карб. (на ліпшій папері 2 карб.). Зміст: 1) Передмова. Ст. V—VI. — 2) Під хмарним небом. Ст. 9—272. — 2) Хвилини. а) Заспіви. Ст. 277—281. — б) На селі. Ст. 285—327. — в) Щоденні турботи. Ст. 331—370. — г) У недужі. Ст. 373—408. — д) Зернятка. Ст. 411—423. — е) Баллади й оповіданя. Ст. 437—492.

М. Коцюбинський. Оповідан-

ня. Томъ першый. Къивъ, 1903. Зъ друкарни Петра Барського. Ст. 434, вел. 8°. Ціна 1·50 карб. (на лїпшїм паперї 2 к.). Зміст: 1) На каменї. Ст. 5—23. — 2) Посол від чорного царя. Ст. 27—40. — 3) Лялечка. Ст. 43—78. — 4) По людському. Ст. 81—94. — 5) Пе коптьор. Ст. 97—125. — 6) Дорогою ціною. Ст. 129—200. — 7) Поединок. Ст. 203—216. — 8) На віру. Ст. 219—297. — 9) В путах шайтана. Ст. 301—317. — 10) Для загального добра. Ст. 321—383. — 11) Помстив ся. Ст. 387—400. — 12) Пятизлотник. Ст. 403—416. — 13) На крилах пісні. Ст. 419—431.

И. Левицький. Рыбалка Панасъ Крутъ. Оповіданнє Ч. 30. У Къивѣ, 1903. Зъ друкарни Петра Барського. Ст. 46, 8°. Ціна 5 коп.

М. Левицький и І. Поповъ. Въ клуни. Жартъ въ одній дїї. Ч. 31. Кіевъ, 1903. Типографія Н. А. Гиричь. Ст. 32, 8°. Ціна 5 коп.

Кузьменко Петро. Не такъ ждалося, да такъ склалося. Оповіданнє. Ч. 32. У Къивѣ, 1903. Зъ друкарни Петра Барського. Ст. 26, 8°. Ціна 2 коп.

Мордовецъ Даныло. Старци. Дзвонарь. Оповідання. Ч. 33. У Къивѣ, 1903. З друкарни Петра Барського. Ст. 40, 8°. Ціна 4 коп.

Історія куска хлїба. Перерїбка з французского. Листи до молодї дївчини. (Виданє Руского товариства педагогїчного. Ч. 112). У Львовї, 1903. З друкарнї Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 64, мал. 8°. Ціна 50 сот.

Т. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ. Бібліографическій указатель матеріаловъ для изуче-

нія жизни и произведений Т. Шевченка. Составилъ М. Комаровъ. Одесса, 1903. Типографія Е. И. Фесенко. Ст. 144, 8°. Ціна 75 коп. — В кожного цивілізованого народа поява такого поета, як Шевченко, мусїла-б викликати все-сторонню увагу до нього, тим більше-ж у нас, де наша література не така то й обширна ще дуже тай не така богата на подібні таланти, як Шевченко. Тому й рік-річно з'являють ся по-ріжних часописях й окремо ріжні статї про нього та замітки, які зміряють вирости самї для себе в окрему Шевченківську літературу. Кожному, що бажав займатися спеціальними студїями над Шевченком, уже тепер тяжко було орієнтувати ся в тїй літературї і певно було-б тяжше з кождим роком, коли б не улекшив сеї працї відомий вже український бібліограф д. Комарь, що видав у тїй ціли названу брошуру. Очевидно, вона не повна, що зазначає й сам д. Комарь, особливо-ж при визначуваню статей, праць і т. и., які появили ся поза границями Росїї, а в першїй мїрі у нас, у Галичинї, й були недоступні автору задля звїсної заборони ввоженя наших видань на територїю російського царства. Багато не вказано в сїй брошурї творів Шевченка і статей про нього друкованих по ріжних наших газетах, календарях, читанках і т. и. (для прикладу подамо тут шкільні читанки, з яких більша частина невідома д. Комарю, окремі виданя, прим. „Русская Библиотека“, де надрукована поема Шевченкова „Тризна“, і т. д.) та докладний реєстр їх можна буде подати аж тоді, як появлять

ся дальші томи бібліографії Ів. Е. Левицького, над якими він тепер працює. Тай зрештою бібліографія така ніколи не може бути повна. Хто там може дослідити докладно переклади й статі про Шевченка в чужих літературах? А їх певно було більше, як подає д. Комарь. Що до змісту книжки, то він ось який: По передмові, в якій автор вияснює причини і генезу видання брошури, йде коротенька біографія Шевченка, а опісля бібліографія: окремих видань творів поета написаних в українській мові, творів друкованих у збірниках і журналах, російських творів, його переписки, рисунків, перекладів із української мови на чужі, перекладів прозаїчних творів, написаних по російськи, на українську мову, композицій до творів Шевченка, рисунків і різьб до його творів, драматичних перерібок із Шевченка, інституцій імені Шевченка, статей про нього і його твори, показчик імен і показчик скорочень. Усі відділи ведені хронологічно так, що користувати ся книжкою дуже легко. Взагалі уложена вона дуже добре, належить лише зазначити, що досить у ній помилок — переважно друкарських, — які однак легко справити (прим. ст. 81, 310 — Кокорудза зам. Кокорудз, ст. 82, 320 — Баткѡвщина зам. Батькѡвщина, ст. 83, 137 — Naukowui nam. Naukowy, ст. 85, 362 — русской нам. рускои, ст. 103, 566 — Пачовській В. зам. Пачовській М. і ин.). Трапляють ся одначе й більші помилки, як: ст. 45, 3: Польській на смерть малоросійського поета Т. Шевченка; хто „польській“? Можна догаду-

ватись із контекста, що марш, але може бути й що иньше. Так само на ст. 107, 618: В. Лесевича на об'їдб і т. д. Вправді приглянувшись докладнійше можна побачити, що се промова Лесевича, виголошена в Петербурзі, надрукована в „Ділі“, але се якось так педоладно надруковано, що на перший погляд не можна порозуміти тексту. Найбільша помилка подибується на ст. 39, де до чеських перекладів зачислено хорватський, Авґуста Гарамбашіча, що вийшов окремою книжкою. Другий раз згадується про нього на ст. 40 вже як про сербський... Таких грубих помилок не повинно бути в ніякій книжці і оправдувати їх не можна навіть тим, що береть ся цитат із другої руки. Та не вважаючи на ті помилки, які зрештою кожний інтелігентний чоловік поправить собі сам, праця д. Комаря дуже корисна і без неї певно ніхто не обійдеться, хто схоче переводити поважнійші студії над Шевченком. Подібні бібліографії були-б потрібні ще для пару иньших наших письменників і над сим питанням повинні застановити ся ті, що мали-б змогу їх зробити. В.

Програма робітників, промова Ф. Ляссая, переклад з німецького М. Полуботка, з переднім словом С. В. (Літературно-Наукова Бібліотека Р. У. II. Ч. 3.) 1903. Ст. 56, мал. 8°. Ціна 50 сот.

Оповідання з історії великої французької революції. (Літературно-Наукова Бібліотека Р. У. II. Ч. 5.) 1903. I. Здобуття Бастилії. Ст. 16, 16°. Ціна 10 сот. II. Національна Рада. Ніч 4 Августа. Ст. 16, 16°. Ціна 10 сот. III. Що зробила На-

ціональна Рада. Ст. 26, 16⁰. Ціна 10 сот.

Памятка з відкриття товариства „Січ“ в Вашківцях на Буковині 4 жовтня 1903 р. Коломия, 1903. З печатні В. Браунера в Коломій. Ст. 16, 8⁰.

Віймки з українсько-рускої усної словесности народної для висших клас середних шкіл уложив Олександр Барвіньский. Третє перероблене виданє. У Львові, 1903. Накладом краєвого фонду. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XXXII+136, 8⁰. Ціна в оправі 1·50 кор.

Вінкентій Закшевский. Все-світна історія для висших клас шкіл середних. Том III. Нововічна історія. З II. польского виданя переложив з дозволу автора Олександр Барвіньский. У Львові, 1903. Накладом краєвого фонду. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. X+312, 8⁰. Ціна в оправі 2·60 кор.

Буковинський православний Календар на рік переступний 1904. Рочник XXXI. (Виданя „Рускої Бесіди“. Ч. 171). Чернівці, 1903. З друкарні тов. „Рускої Ради“. Форм. 8⁰. Ціна 50 сот.

Українські Взори, збирала Олена Пчилка (Ольга Косачова). Київ, 1903. Лит. С. В. Кульженко. Ст. 10, 4⁰. Ціна 1·25 карб.

І досвіта встав я... сольо тенорове в супроводі фортепяна, слова П. Куліша, музика М. Лисенка. (Видавництво музичне „Станіславівського Бояна“. Ч. 13. (Перемішль, 1903. З печатні Уділової. Ст. 8, 4⁰. Ціна 80 сот. — Звертаємо увагу видавців, що титул повинен звучати: **У** досві-

та... а не **І**, як стоїть в отсьому виданю.

Переклади українських творів. Празький німецький щоденник „Politik“ надрукував у фейлстоні в 262 ч. переклад одного оповіданя Стефаникового п. н. Mai. Von Wasyl Stefanyk. Autorisirte Uebersetzung aus dem ruthenischen von Klemens Funkenstein.

Дозволено цензурою: 1) В поті чола, І. Франка (з львівського виданя). Ся збірка має появити ся двома окремими випусками. 2) Украдене щастє, драма І. Франка.

III. Театр і штука.

Український театр. Житомир. Літом (в серпні й вересні) виставляла трупа д. Гайдамаки твори досить поважного змісту: „Майська ніч“, „Маруся Богуславка“, „Дай серцю волю“, „Серед бурі“ (Грінченка), „Циганка Аза“, хоча не бракувало й досить низькопробних, як „Хмара“ Суходольського, „Грішниця“ (не відомо чия). Рецензент місцевої газети („Волинь“) підносить нову драму д. Манька „По вусам текло, а в рот не попало“, а також гру досить відомих артистів, як Зарницької, Шостаковської, Гайдамаки, Манька.

Катеринослав. В серпні й вересні в літньому театрі міського саду, під управою І. Волявського грала нова українська трупа. Рецензенти місцевих газет („Придніпровській Край“ і „Вістникъ Юга“) дуже хвалять нову трупу. З жіночого персоналу визначають ся Гуренко і Тополя на співучих ролях, Іваненко — драматичних і Пастухова та Шереметєва — комічних баб. З чоло-

вічого — д. Громов, комік Варвалюк, комік-резонер Чубатий і на побутові: Волявський та Карпинський. Взагалі можна сказати („Вістникъ Юга“), що трупа д. Волявського добре зренетована і хоч не визначається голосними іменами, однак з огляду на склад можна поставити її поруч із кращими українськими трупами.

Київ. Усе літо в літньому театрі купецького саду грала трупа Суходольського. Песи грали і поважні (Тобилевича, Грінченка, Старицького) і досить злі — самого Суходольського.

Лубни. 16 серпня в будинку літнього театру „Товариства тверезости“ виставлена була аматорами пєса Б. Грінченка „Степовий гість“ на користь Яблонівської дїточої захоронки. Збору було 200 р., а чистого виску — 80 р.

Павлоград, Катеринослав. губ. 24 серпня комісія для улаштування народніх розривок місцевої кураторії про народню тверезість виставила пєсу Кропивницького „Царицини черевички“. Ціни були визначені від 10—50 коп. Збору було 87 р. Комісія виставляла пєси для народа і попереду.

Ровно, Волинської губ. 23 і 24 серпня російсько-українська трупа під управою І. Боженка дала дві вистави: „Золоті кайдани“ — Тогобочнього і „Жидівка вихрестка“ — Його-ж. Публіки було чомусь дуже мало. Визначала ся пані Леліна.

Рокитно (міст. Канівського пов.). В серпні в народній чайній аматори виставили на користь чайної „Наталку Полтавку“ і я-

кийсь водевіль. Вистава була дуже вдатна. Збор повний.

Харків. Літній сезон, до 1 вересня, грала славнозвісна трупа братів Тобилевичів. З матеріального боку товариство в Харкові цього року не тішить ся, не вважаючи на чудову гру Саксаганського, Карпенка Карого і Садовського. Все лих — брак нових штук; єдина — „Гацзя“ Карпенка-Карого, яку з великим успіхом виставляло товариство цього літа в Харкові. 31 серпня трупа скінчила сезон у Харкові і переїхала в Суми (Харк. губ.), маючи намір на зиму прибути до Києва. Склад трупи майже той самий; виступила лише Заньковецька, яка тежер у трупі Воліка (що була Суєлова). Її місце заступила пані Войцеховська. З молодших артистів помітно визначається д. Ласкавий в ролях резонерів.

Д. 8 серпня в цирку бр. Никитиних українською трупою під управою артистки М. Бауман виставлена була на користь комітета Дмитровської кураторії про бідних пєса Б. Грінченка „Ясні зорі“.

З 1 жовтня в драматичному театрі під управою д. Воліка почнуть ся вистави української трупи з участю М. К. Заньковецької.

Чернігів. Російсько-українська трупа Туманова і Светлова виставляла в літку українські і російські пєси, між иньшим звісну „Гейшу“, якою й закінчили при кінці липня свій сезон в Чернігові.

В. Д.

Нові драматичні твори. Як відомо, драматичне товариство братів Тобилевичів обявило було кон-

курс з нагородою 150 р. за нову українську драму. Доси надіслано всього 7–8, з яких жадна не варта нічого. Найліпша з них „Загублені мрії“ д. Тилічки, але мова в ній і технічний бік вимагають чималої обробки. Між надісланими єсть і цілком безглузді твори; напр. в „Марко Проклятий“ — 10 убійств; иньша знов тягнеться три доби безнастанно. З відомих українських письменників не надіслав жадний, не знати чому. Новиною є пєса Івана Тобилевича „Гандзя“, яку сього літа виставляло товариство з великим художничим і матеріяльним успіхом. В цєвзурі лежить іще й друга пєса Тобилевича: „Батьки й діти“, в якій автор малює розлад між грамотними селянськими синками, продуктом сучасної школи, і безграмотними батьками, що чесно живуть традиціями і звичаями заповітної старовини. *В. Д.*

Український театр на Чорноморії. В Керчі з початку серпня грала трупа д. Глазуненка. З кінця серпня і в початку вересня ся трупа почала давати вистави в Новоросійську. Трупа д. Глазуненка — одна з тих, про які щиро бажаєш, щоб яким будь робом вона рознала ся. Антихудожність виконання, безідейність пєс, що їх виставляє д. Глазуненко, брак сьвідомости тої культурно-просьвітної та виховуючої ваги, яку має театр взагалі, а український особливо, — ось характерні риси названої „руско-малорусскої“ (!) трупи.. Своєю діяльністю д. Глазуненко тільки шкодить тому національному та просьвітному ділові, яке між иньшим мусить виконувати наш театр. *С. П—ра.*

Невикочаний замір. Відомий славний співець російський Шаляпін мав замір, оселивши ся на літо в Харківській губ., виступувати українські пісні, що співають ся по селах Слобожанщини, аби потім з'організувавши український хор, дати декілько концертів у Москві. Але на жаль сьому симпатичному замірові не пощастило здійснити ся, з огляду на приватні, особисті причини.

С. П—ра.

Історичні пісні на Чорноморії. Ми довідали ся, що регент військового козачого хору кубанського козачого війська д. Концевич не вдовзі маз видати досить значну збірку українських пісень, що їх співають козаки. Поміж піснями є багато таких, що темою мають руйнуванне Січі та иньші події з історії козаччини. Д. Концевич, якому часто випадає їздити по Чорноморії, оповідає, що „старинні“ пісні ще досить часто можна почути в чорноморських станицях. *С. П—ра.*

Співацькі хори. Недавно запроповано всім губерським кураторіям про народню тверезість ужити засобів до заведення народніх співацьких хорів. З огляду на се непремінний член київського губерського комітету народньої тверезости Н. Василенко звернув ся до відомого нашого композитора і організатора хорів М. Лисенка і голови київського товариства аматорів музики д. Дяконова з просьбою висловити свої гадки, яким чином можна було-б здійснити в Київщині заведенне народніх співацьких хорів. Разом з тим комітет обернув ся й до рижського співацького товариства з просьбою надіслати свої спра-

воздання, статут і т. п. Очевидно, користаючи зі згаданої пропозиції, лохвицький (в Полтавщині) повітовий предводитель дворянства А. Ф. Русинов організував у народньому домі повітового комітета тверезости аматорський співацький хор. Перший концерт відбув ся 13 липня. Не вважаючи на деяку одноманітність програми, концерт випав дуже задовольно. Варто завважити, що сей хор повторив концерт ще в декількох значно залюднених місцевостях повіта.

В. Д.

IV. Персоналія.

Памяти Г. Ф. Квітки-Основяненка. 8 серпня сповнило ся 60 літ від дня смерти Г. Ф. Квітки-Основяненка. Деякі газети умістили коротенькі біографічні замітки.

В. Д.

До ювілею М. Лисенка. Д. 4 вересня в лохвицькому народньому домі відбув ся літературно-музично-драматичний вечір, організований почитателями українського композитора М. В. Лисенка. Дохід з вечора призначений для піднесення ювілейного подарунка ювілятові. Святкування ювілею має бути в середині грудня. Київське оперне товариство виставить на честь композитора його оперу „Різдвяна ніч“. На подарунок ювілятові зібрано доси коло 3600 р.

В. Д.

Ювілей графа Л. Толстого. Недавно минуло 75 літ від уродин Льва Толстого. На день ювілею видавниче товариство М. Волер (у Москві) видало альбом портретів великого письменника в малярстві, скульптурі, гравюрі, медалях, карикатурах і т. п. В

альбомі уміщені портрети графа в різні періоди його життя, портрети його родичів і близьких, письменників і мислителів, яких він особливо поважає, його критиків, перекладачів, толкувателів, від Ясної Поляни та інших місцевостей, звязаних з іменем автора „Війни і Мира“ і т. п. Поки що вийшов перший зошит, який рівночасно друкується з французьким текстом у Парижі.

Памятник Каразинови. Молодий скульптор Андріолеті, ученик В. Беклемишова, працює тепер над пам'ятником Каразина, основателя харківського університета. Пам'ятник буде поставлений в саду харківського університета; кошти беруть на себе місцева земство, університетська і міська управа. Коштувати-ме він разом з постаментом коло 30.000 рубл.

В. Д.

Некрольоґ. Д. 20 жовтня похоронили у Львові молодого ще чоловіка, маловідомого в широких кругах нашої суспільности, хоча гідного пам'яті — д-ра Осипа Олеськова. Може мені доведеть ся колись ширше згадати про нього, а тепер скажу лише коротко те, що знаю як один із немногих людей, що жив із ним у близьких зносинах.

Др. Осип Олеськів родив ся 1860 р. в с. Скваряві новій, коло Жовкви, де його батько, Лука Олещук, був священником. Скінчивши гімназію у Львові він записав ся на львівський університет, а власне на віділ природничих наук, спеціально віддав ся студіям над ботанікою під проводом проф. Цесельського і досягнув докторат фільософії на підставі своєї розвідки „O odradaniu li-

сці". Задумавши вже тоді присвятити свої сили піднесенню рільництва, садівництва та огородництва в нашім краю він, у вискавши на се стипендію з краєвого фонду, пробув цілий рік у Німеччині, головно в Ерфурті при тамошнім великім огородницькім закладі. Вернувши з сеї наукової подорожі він носив ся з думкою заснувати у нас заклад для плекання насіннь і в тій ціли робив декілька екскурсій по краю, щоб винайти місцевість, яка-б своїм кліматом і ґрунтом найліпше надавала ся для сього. Розумієть ся, до здійсненя пляну не прийшло задля браку капіталу, і пок. Олеськів узяв невеличку посаду вчителя агрономічної фізіології при висшій рільничій школі в Дублянах, а пізнійше посаду вчителя природничих наук при львівських учительських семінаріях. Сю посаду покійник зразу вважав тимчасовою, все готовив ся покинути її для якоїсь ширшої, практичної, не звязаної ніякими регуляціями роботи. Та ба, іронія долі хотіла, що його човник так і не вплив із сеї тимчасової пристані. Він шукав виходу і в москвофільськім „обществі“ пз. „Защита земли“, якого був головою, надіючи ся, що се общество роздобуде значнійші фонди в Росії і дасть йому можливість здійснити його далекоюяглі пляни праці над піднесенем нашого народнього рільництва. Бачучи, що в москвофїлами не дійде до ладу, він махнув рукою на се общество і заняв ся справою еміґрації. Він виступив сильно против еміґрації наших селян до Бразилії і доложив усяких старань, щоб звернути

колонізаційну еміґрацію до Канади. В тій ціли він власним коштом відбув подорож до Америки, переїхав цілу Канаду від Атлантийського до Тихого океану, особливо детально оглянув провінції Альберту, Брітїш-Колумбію та острів Ванкувер, і популяризував свої спостереження в відчитях та популяричних брошурах. Кілька літ через його руки йшла майже вся руська еміґрація до Канади; його засипувано сотками листів, його помешканє облягали сотки людей. Бажаючи поставити діло на вповні легальну дорогу він вніс до намісництва поданє о концесію на еміґраційне бюро, але концесії йому не дали. Щоб усунути його від еміґраційної справи, йому надано посаду директора учительської семінарії в Сокалі, хоча для такої посади він навіть не мав відповідної кваліфікації, не маючи екзамену з руської мови. Покійник був чоловік на око холодний, скептик і іронік, але проте у нього була горяча душа, віддана рідному народови і його розвоєви. Він часто жалувал ся, що йому брак ініціативи та продуктивної сили. Се не було зовсім вірно. Його голова плодила багато розумних плянів, обдумувала їх докладно, але тілу, мабуть від давна точеному хоробою, не ставало енергії потрібної для їх виконання. Та про те иноді він здобував ся й на енергію, як свідчить його величезна кореспонденція в справі еміґраційній. Із його наукових праць крім згаданої вже дисертації ширшу увагу звернула на себе статя про стан селянських господарств у Галичині, поміщена в ювілейній збірці австр. міністерства рільництва з приводу 50-их роковин вступлення на пре-

стол цїсаря Франц Йосифа I. З праць його виданих руською мовою важна книжечка про Парану й Канаду, видана „Просьвітою“, надто переклад одного оповіданя Помяловского (Данилко), друкований у „Сьвітї“ і характерна статейка „Єдино же єсть на потребу“, поміщена в „Житю і Слові“ (т. V, 1896, стор. 317—320) з підписом „Сфінке“.

Іван Франко.

Переполох серед Дорошенків.

Минулого літа російські газети пустили неймовірну, але привабливу чутку, що в Лондоні в Англійському банку лежать 62 мільйони рублів, положені туди гетьманом Дорошенком з тою умовою, щоб через 150 літ (sic!) вони були віддані тим з його родичів, які будуть живі в той час. Отже час уже минув, і нині ті мільйони можна взяти... Почався серед численних Дорошенків переполох.. Один, пишуть, десь у Таврії — зійшов з ума; другий листом в газеті (Харьковській Листокъ) сповіщає, що спадщина по Дорошенкові тепер виноситься не 62, а 700 мільйонів (70 мільйонів фунтів стерлінгів), і початковий капітал (3,700.000) був положений не на час, а поки не утвориться з нього 700 мільйонів(!). Тим часом у гетьмана не було жадного сина, а лише дочка, яка в Великоросії, де доживав часу гетьман (похований у с. Яропольці, Арханг. губ.) вийшла заміж за Загряжского. Отже родичі можуть бути лише дальші. Можна напевно сказати, що з сеї великої хмари не буде жадного дощу, — тільки й того, що панове Дорошенки матимуть готовий матеріал для своєї генеалогії.

В. Д.

Ювилей Вол. Короленка. Під час ювілею російського письменника Волод. Короленка, з приводу п'ятидесятих роковин його народження, з Катеринодари ювілятові надіслано декілько телеграм, між иньшими й від Українців, такого змісту: „Українці з Чорноморії вітають свого земляка, славного російського письменника Володимира Короленка, що невтомно та щиро працював на шляху поступу й розвою гуманних думок, з ювілеєм, зичуть і надалі йому сил до праці, палко сподіваючись від нього вкладів і в скарбницю рідної української літератури. Ерастов і товариші.“

У. З громадського життя.

Нові реакційні змагання в Росії. Російські часописі подають звістки про державні проекти заснувати „Товариства відродження церковно-громадського життя в Росії“. Треба гадати, що запропоновані товариства стануть новими жерелами темноти, та осередком, біля якого будуть ґрупувати ся реакційні елементи російського суспільства. Право на такі надії дає один уже той факт, що найбільш діяльну ролю в ньому будуть грати попи та иньші духовні „чини“ — все такий елемент, який заплямив себе, а надто за останні роки, зрадою народнім інтересам і став „гасителем“ усього, що має своїм спільником розум, світло та правду...

С. П—ра.

Медична справа в Волинщині. В Волинській губ. тепер 238 лікарів, з яких 96 живе в повіті і 142 по містах; таким чином на одного лікаря припадає коло

12.804 люда. Але се як брати пересічну цифру, — в дійсности-ж на одного повітового (участкового) лікаря приходить ся не менш 60.000 люда, і то розселеного в селах часом 50—70 верст одно од другого. Розуміть ся, яка може бути реальна поміч людам, коли на лікарєви, окрім усього, лежать ще й інші обовязки, як експерта, члена ріжних комісій і т. и., що відбирають і без того малий час лікарєви. Досить яскраво малює справу медичної помочи в селах жіночому населенню той факт, що на 1,442.292 душі жіноцтва в Волинщині припадає 123 повитухи! *В. Д.*

Нові факти політики „обрусіння“. Заходи російського уряду над „обрусінням“ та відбиранням особистих прав зрабованих національностей за останні часи визначили ся все новими й новими подіями. Так уряд має на увазі підхилити своїому контролю вірменські школи і духовну академію в Єчміядзині. Нещо давно видано наказ, аби Вірмени присягали на російській мові, а не на вірменській, як се було доси. Те-ж саме провадить ся в відношенню й до Грузинів. Що до Фінляндії нещасної, то тут утиски приймають найгострійшу форму. Зруйнувавши всі ознаки політичної незалежності та самостійности Фінляндців, уряд починає звертати своє око й на внутрішнє життє краю. З часописий довідуємо ся, що тепер на черзі стоїть заведенне російської школи, російської освіти в Фінляндії. В гельсінґфорському університеті заводять нові катедри: російського державного права, російської історії і т. и. — яким надають досить велике значінє.

Складанє іспитів по сям дисциплінам стає *conditio sine qua non* одержаня університетського диплома. Крім того уряд заводить російські школи по краю.

С. П—ра.

Заборона Циганам кочувати.

Російське міністерство внутр. справ сповістило обіжником усіх губернаторів, між иньшим і київського, що Циганам цілком заборонено кочувати як там, де вони приписані, так і в иньших місцевостях держави, а також не дозволяють ся розташовувати ся де-б то не було таборами і робити часові помешканя: шатри, палатки і т. и. *В. Д.*

Статистика Жидів.

На питанє, скільки на сьвітї Жидів, відповідає проф. Раумер: число Жидів сягає 10,274.000. Більш усього їх живе в Европі, а власне в Росії, де проф. Р. налічує їх 5,279.000; далі йдуть: Австрія — 1,225.000; Угорщина — 851.000; Німеччина — 587.000; Румунія — 209.000; европ. Турція — 76.000; Англія — 160.000; Голляндія — 104.000; Франція — 72.000; Італія — 38.000; Болгарія — 28.000; Швайцарія — 13.000; Східна Румелія — 7.000; Боснія — 5.900; Греція — 5.800; Данія — 4.100; Швеція та Норвегія — 3.700; Португалія та Іспанія — 2.500; Люксембург — 1.000 — усіх — 8,849.000. В Америці більш усього живе Жидів у північних Сполучених Державах — 900.000, на иньші держави приходить ся 100.000, усього — 1,000.000. Менше приходить ся на Африку — всього 400.000, ще менше на Азію 210.000 (в Палестині живе 75.000) і тільки невеличке число

на Австралію — 15 000. *С П — ра.*

Справедливе домаганне. Кутаїські губернські шляхотські збори одногосно постановили просити, щоб шкільна наука і церковна відправа в Мінгрелії відбувались у грузинській мові і щоб відправи в мові церковно-славянській, яку, в чутка, хочуть завести, в мінгрельських церквах не заводили.

В. Д.

Народня темнота. Д. Е. Гольштайн оповідає в „Полтавському Вестнику“ таку історію: „Селянки Лубенського повіту, з села Новаки, недавно явились до агента „по видачі їм роботи“ для „Петербурського общества ручного труда“ і московського „Крестьянского бюро“ і заявили, що вони більш роботи не братимуть, а деякі просили узяти назад від них нескінчені заклази. Зливована сею заявою пані Л. почала розпитувати, в чім річ? „Ми радніші були-б роботу взяти, та тепер не можна, бо вже батькам усе звісно“ — відповіли жінки. — „Що звісно? яким батькам?“ — питаєть ся пані Л. Оказуєть ся, що в с. Новаках, а звідти і по інших селах пішла чутка, що з'явився антихрист в виді „барина“, який і сіє смуту між людом, роздаючи селянським дівчатам роботи. Сильним доказом участі антихриста в сих роботах було те, що „роботу дають до дому, велять шити всякі шитки, тільки не хрестом“. Се дуже стурбувало селян. Де-хто з них, хто розумніший, казали, що „може воно й не антихрист, так иньша печиста сила, та сама, що мутила людий на всякі збитки, а потім вони-ж, селяни, спокутують“. Довго уговорювала пані Л. жінок, виказувала нікчем-

ність подібних чуток, — уперті жінки твердили одно і те-ж: „Не можемо без батьків, ніяк не можемо.“ Нарешті з'явили ся і батьки. Казали, що власне вони і самі не дуже вірять усім чуткам, та все таки їм „якось чудно“, звідки ся робота узала ся? Після довгих балачок, і особливо здивовані тим, що в хаті, де були зложені роботи, горіла лямпада перед образом, вони заспокоїли ся і взяли роботу. Сумні подібні явища, і не на веселі думки наводять. Треба зауважити, що подібні випадки, які можуть відірвати селян від заробітку, тягнуть за собою нове лихо для селянина. Із статистичних даних, зібраних панею Л., гроші, зароблені за роботу, що вона роздавала, витрачують ся так: 50% іде зимою на хліб, а весною на насіння для сівби, 30% на одіж і 20% на поліпшення домашньої господарки. В селах Ольшанці і Новаках, де селяни заможніші, — 70% видають на купно скотини, а решту на одіж і домашні потреби. У всякім разі потреба подібних заробітків дуже ясна, щоб в сьому можна було сумнівати ся.

В. Д.

Товариство дослідників Кубанщини існує більше пяти років. Як і більшість науково-просвітних товариств провінціальних, воно не виявляє особливого життя та руху. Не робить широких дослідів ні над історією краю, ні над історичним, економічним та етнографічним станом його, — таких дослідів, які-б справді давали значний вклад у науку. „Труди“ товариства, яких воно в продовж 5 років встигло видати 3 книжки, складають ся з тих рефератів, що читали ся на Зборах

товариства. Про деякі з них можна говорити з позитивного боку (до сеї категорії належать праці д. Феліцина „Про вулкани на Тамані“, Сисоєва „Нариси з історії Гматороканського князівства“), але таких праць не багато; більшість відрізняє ся або компліативним характером, з ясно зазначеними рисами безсовісного плягіату (праці Дячкова-Тарасова про мінеральні води на Кубані), або кореспонденційним змістом. Окремо стоять праці д. Короленка та д. Дмитренка по історії Чорноморського козацтва та інших народів, що живуть на Кубані. Даючи деякі фактичні відомости, досить певні і оперті на архівних даних, праці сих добродіїв відріжняють ся праґматичністю змісту і браком ширшого філософічного погляду на річ. Вимогам науковим сучасної історіографії вони не можуть відповідати. До того-ж праці д. Короленка написані в „лизоблюдному“ тоні, в дусі занадто ортодоксального російського патріотизму, що робить їх неможливими для читання. В останні часи товариство якое наче завмирає. З більше менше жи-

вих прояв його істнування за останні часи значимо постанову звернутись до Отамана Війська з проханням обмежити свавільство поліцаїв до лірників, які ще заховали ся на Чорноморі, а також зробити досліди над вистудіюванням пісеного матеріалу чорноморського війська. Сі постанови виникли наслідком пропозиції одного з сторонніх для товариства добродіїв, котрий, з приводу перебування в Катеринодарі кобзаря Михайла Кравченка в лютому сього року, прочитав реферат про історичний розвій кобзарства і його сучасне становище. Чи мали якісь реальні наслідки зазначені — як не як, а все-ж симпатичні — постанови товариства, доси невідомо. Такому мертвому, недіяльному станови Кубанського товариства винен брак інтелігентних наукових сил у Катеринодарі, а також брак організаторів, що могли би стати осередком місцевої колективної праці над історією, етнографією та економічно-правним станом краю, краю багатого, з історичним минулим і цікавим сучасним.

С. П—ра.